

संस्कृत मणिका

सहायक पुस्तिका : 1-5

सरल हिंदी में अनुवाद
व्याकरण का विस्तृत अभ्यास
शिक्षक दिग्दर्शिका

विनीता पाठक

एम०ए० (संस्कृत)

एवं

रमाशंकर वशिष्ठ

एम०ए० (संस्कृत)

WEB SUPPORT
AVAILABLE

www.dhananandpublications.com

E-LEARNING

INSTRUCTOR'S HANDBOOK

SOLVABLE QUESTIONNAIRE

LESSON PLANS

EXAM MAKER

पाठः
1

वर्णमाला

अभ्यासः

1. निम्नांकित को मिलाइए।

उत्तरम्— (क) (iii) आ (ख) (iv) घ (ग) (v) ष
(घ) (i) ल (ङ) (ii) त्र

2. चित्र देखिए और सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (i) उ (ख) (ii) ध (ग) (ii) भ (घ) (i) श

3. हिंदी में अर्थ लिखिए।

उत्तरम्— (क) इला पृथ्वी (ख) गजः हाथी
(ग) बकः बगुला (घ) हंसः हंस

4. निम्नांकित चित्रों के नाम संस्कृत में लिखिए।

उत्तरम्—

(क) चन्द्रः (ख) झषः (ग) दीपः (घ) पनसम्

पाठः
2

मात्राणा ज्ञानम्

अभ्यासः

1. निम्नांकित को मिलाइए।

उत्तरम्— (क) इ (ii) ि
(ख) ऋ (iv) ृ
(ग) ऐ (i) ै
(घ) औ (v) ौ
(ङ) अः (iii) ः

2. चित्रों को देखिए और संस्कृत शब्दों को लिखिए।

उत्तरम्— (क) माला (ख) शुकः
(ग) नारङ्गकम् (घ) हंसः

3. मात्राएँ लगाइए और लिखिए।

उत्तरम्— (क) क ि वः = कवि (ख) शु कः = शुकः
(ग) श ँ लः = शैलः (घ) च षै रः = चौरः

अभ्यासः

1. निम्नांकित को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) गजः (iii) हाथी
 (ख) उरगः (v) साँप
 (ग) शुकः (ii) तोता
 (घ) शैलः (i) पहाड़
 (ङ) हंसः (iv) हंस

2. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) पादपः (ख) (i) गजः (ग) (ii) १+1

3. चित्र देखिए और उचित शब्द लिखिए।

- उत्तरम्— (क) रजकः (ख) शुकः
 (ग) मृगः (घ) गजः

अभ्यासः

1. लिंग के अनुसार निम्नांकित को मिलाइए।

- उत्तरम्— स्त्रीलिङ्गम्
 पुल्लिङ्गम्
 नपुंसकलिङ्गम्

2. सही उत्तरको चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (i) काकः (ख) (ii) स्त्रीलिङ्गम् (ग) (i) पत्रम्

3. निम्नांकित चित्रों के नाम संस्कृत में लिखिए।

- उत्तरम्— वृषभः लूता अश्वः
 कदलीफलम् आम्रम् छत्रम्

4. निम्नलिखित शब्दों के लिंग लिखिए।

- उत्तरम्— (क) मूषक = पुंल्लिङ्गम् (ख) मक्षिका = स्त्रीलिङ्गम्
(ग) गृहम् = नपुंसकलिङ्गम् (घ) अजा = स्त्रीलिङ्गम्
(ङ) मण्डूकः = पुंल्लिङ्गम् (च) लूता = स्त्रीलिङ्गम्

पाठः
5

वचनानां ज्ञानम्

अभ्यासः

1. निम्नांकित को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) सैनिकाः (iv) अनेक सैनिक
(ख) छत्रे (i) दो छाते
(ग) खगः (v) एक पक्षी
(घ) चटका (iii) एक चिड़िया
(ङ) अजाः (ii) अनेक बकरियाँ

2. सही उत्तरको चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) दो ऊँट (ii) उष्ट्रौ (ख) एक बकरी (i) अजा
(ग) (ii) फलानि

3. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्
(क) सैनिकः सैनिकौ सैनिकाः
(ख) खगः खगौ खगाः
(ग) अजा अजे अजाः

पाठः
6

सर्वनामज्ञानम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (iii) वह (ख) (i) एते
(ग) (iii) बहुवचन (घ) (ii) कः

2. निम्नांकित को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) एषः (vi) अयम्
(ख) एतौ (iii) इमौ
(ग) एषा (v) इयम्
(घ) एते (i) इमे
(ङ) एताः (ii) इमाः
(च) एतानि (iv) इमानि

3. अर्थ और लिंग लिखिए।

उत्तरम्—

अर्थः लिङ्ग
सः वह पुंल्लिङ्गम्
सा वह स्त्रीलिङ्गम्

अर्थः
तौ वे दो
तत वह

लिङ्ग
पुंल्लिङ्गम्
नपुंसकलिङ्गम्

पाठः
7

सङ्ख्यावाचि शब्दाः

अभ्यासः

1. निम्नलिखित का मिलान कीजिए।

उत्तरम्— (क) एकः (ii) बालः
(ख) द्वे (iv) अजे
(ग) त्रीणि (i) पत्राणि
(घ) चत्वारि (iii) फलानि

2. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (i) द्वौ
(ख) (ii) एका
(ग) (i) तिस्रः

3. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— पुंल्लिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम् नपुंसकलिङ्गम्
(क) एकः एका एकम्
(ख) द्वौ द्वे द्वे
(ग) त्रय तिस्रः त्रीणि
(घ) चत्वारः चतस्रः चत्वारि

पाठः
8

फलानि-शाकानि

अभ्यासः

1. निम्नलिखित का मिलान कीजिए।

उत्तरम्— (क) दाडिमम् (ii) अनार
(ख) आलुकम् (iv) आलू
(ग) नारङ्गकम् (i) संतरा
(घ) गोपुष्पम् (iii) गोभी

2. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) आम (ख) (i) टमाटर
(ग) (ii) केला

3. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्- (क) कदलीफलम् (ख) कारबेल्लम्
(ग) आलुकम् (घ) आम्रम्

पाठः
9

मम परिवारः

अभ्यासः

1. निम्नलिखित का मिलान कीजिए।

- उत्तरम्- (क) पितामहः (ii) दादा
(ख) भ्राता (iv) भाई
(ग) मातामही (i) नानी
(घ) मातुली (iii) मामी

2. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्- (क) (i) दादी
(ख) (ii) मामी
(ग) (i) बहिन

3. चित्रों को देखिए और संस्कृत में नाम लिखिए।

- उत्तरम्- (क) जनक (ख) भ्राता
(ग) पितामही (घ) मातुलः

संस्कृत-2

पाठः
1

पुरुषाणां ज्ञानम्

अभ्यासः

1 सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) प्रथमः पुरुष (ख) (i) युवाम् (ग) (i) मैं
(घ) (i) सः (ङ) (i) ताः

2. उचित मिलान कीजिए।

उत्तरम्— (क) तौ (पुं०) (ii) वे दोनों
(ख) ताः (स्त्री०) (iv) वे सब
(ग) तत् (नपुं०) (i) वह
(घ) वयम् (स्त्री०, पुं० व नपुं० में समान होते हैं।) (iii) हम सब

3. चित्रों को देखिए और उचित शब्द लिखिए।

उत्तरम्— (क) सः (ख) सा
(ग) यूयम् (घ) अहम्

पाठः
2

धातुरूपाणां ज्ञानम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (i) पढ़ता है। (ख) (i) दो पीती हैं। (ग) (i) अनेक दौड़ते हैं।

2. चित्रों को देखिए और मिलान कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) पठन्ति
(ख) (iv) खादतः
(ग) (i) हसति
(घ) (iii) नमतः

3. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखिए।

उत्तरम्— (क) लिखति = लिखता है। (ख) खेलतः = दो खेलते हैं।
(ग) खादन्ति = अनेक खाते हैं। (घ) धावतः = दो दौड़ते हैं।
(ङ) नमति = नमस्ते करता है। (च) हसन्ति = अनेक हँसती है।

वर्तमान कालः (लट् लकारः-प्रथमः पुरुषः)

अभ्यासः

- सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।
उत्तरम्- (क) (ii) पठति (ख) (i) ते (ग) (i) विकसन्ति
- निम्नलिखित मिलान कीजिए।
उत्तरम्- (क) तौ बालौ (ii) पठतः
(ख) सा बाला (iv) लिखति
(ग) तत् पुष्पं (i) विकसित
(घ) ते बालाः (iii) पठन्ति
- हिंदी भाषा में लिखिए।
उत्तरम्- (क) वे सब पढ़ते हैं। (ख) वे दो/दोनों लिखती हैं।
(ग) वह खिलता है। (घ) वह लड़का पढ़ता है।

वर्तमान कालः (लट् लकारः मध्यम पुरुषः)

अभ्यासः

- सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।
उत्तरम्- (क) (ii) खेलसि (ख) (i) खादथः (ग) (ii) हसथ
- चित्रों को देखिए और उचित मिलान कीजिए।
उत्तरम्- (क) (ii) खेलसि
(ख) (iii) लिखथः
(ग) (i) विकसथ
- निम्नलिखित शब्दों को संस्कृत में लिखिए।
उत्तरम्- (क) (वे सब) पढ़ते हैं = ते पठन्ति
(ख) (दो) लिखती हैं = ते लिखतः
(ग) (वे सब) हँसते हैं = ते हसन्ति
(घ) (तुम सब) लिखते हो = यूयं लिखथ

वर्तमानकालः (लट् लकारः उत्तम पुरुषः)

अभ्यासः

- सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।
उत्तरम्- (क) (ii) पठामि (ख) (i) पिबावः (ग) (i) विकसामः

2. उचित मिलान कीजिए।

- उत्तरम्— (क) अहं धावामि (iii) मैं दौड़ता हूँ।
(ख) आवां लिखावः (i) हम दोनों लिखती हैं।
(ग) वयं हसामः। (ii) हम सब हँसते हैं।

3. चित्रों को देखिए और संस्कृत में वाक्य लिखिए।

- उत्तरम्— (क) (ख) (ग) (घ)
- अहं धावामि आवां पिबावः अहं हसामि वयं हसामः

पाठः
6

कारकज्ञानम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) कर्मकारकस्य (ख) (i) सम्बन्धकारकम् (ग) (ii) सप्त
(घ) (i) फलम् (ङ) (i) द्वितीया

2. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) बालः बालौ बालाः
(ख) बालम् बालाभ्याम् बालैः
(ग) बालायाः बालाभ्याम् बालाभ्यः
(घ) फलस्य फलयोः फलानाम्

3. निम्नलिखित का मिलान कीजिए।

- उत्तरम्— (क) प्रथमा (ii) ने
(ख) द्वितीया (iii) को
(ग) तृतीया (vi) से, के साथ, द्वारा
(घ) चतुर्थी (i) के लिए, को
(ङ) षष्ठी (v) का, की, के
(च) अधिकरण (iv) में, पे, पर

4. निम्नलिखित कारकों के चिह्न लिखिए।

- उत्तरम्— (क) कर्ता = ने (ख) कर्म = को
(ग) करण = से, के साथ, द्वारा (घ) सम्प्रदान = के लिए, को
(ङ) अपादान = से (अलग होने में) (च) अधिकरण = में, पे, पर

पाठः
7

कर्त्ताकारकम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) पाठयति (ख) (i) कन्या (ग) (ii) पुष्पम् (घ) (ii) गजः

2. चित्रों को देखकर उचित मिलान कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) गायति
(ख) (iii) स्मरति
(ग) (iv) विकसित
(घ) (i) पतति

3. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) पत्रं लिखति। (ख) कन्या नृत्यति।
(ग) शशकः खादति। (घ) धेनुः चरति।
(ङ) गजः चलति।

4. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) अध्यापकः पाठयति। (ख) छात्रा नमति।
(ग) पत्रं पतति। (घ) कोकिला गायति।
(ङ) गजः चलति।

पाठः
8

कर्मकारकम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) कथाम् (ख) (i) रोटिकाम्
(ग) (i) मृगः (घ) (i) शुकः

2. उचित मिलान कीजिए।

- उत्तरम्— (क) जनः कार्यालयं (iii) गच्छति
(ख) पितामही ईश्वरं (iv) स्मरति
(ग) कृषकः क्षेत्रं (i) कर्षति
(घ) शुकः फलं (v) खादति
(ङ) मृगः तृणं (ii) चरति

3. इन वाक्यों को हिंदी भाषा में लिखिए।

- उत्तरम्— (क) लड़की पत्र लिखती है। (ख) मुनि यज्ञ करता है।
(ग) तोता फल खाता है। (घ) शेर पानी पीता है।
(ङ) आदमी कार्यालय जाता है।

4. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) लेखकः कथां लिखति। (ख) बालः चित्रं पश्यति।
(ग) पितामही ईश्वरं स्मरति। (घ) मुनि यज्ञं करोति।
(ङ) मृगः तृणं चरति। (च) कृषकः क्षेत्रं कर्षति।

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) जलेन (ख) (i) हलेन
(ग) (ii) नासिकया (घ) (i) हस्ताभ्याम्

2. उचित मिलान कीजिए।

उत्तरम्— (क) अश्वेन (ii) घोड़े से
(ख) दण्डेन (iv) डंडे से
(ग) हस्ताभ्याम् (i) (दो) हाथों से
(घ) पादैः (iii) (अनेक) पैरों से

3. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— (क) आरक्षकः चौरं दण्डेन ताडयति। (ख) कृषकः भूमिं हलेन कर्षति।
(ग) वयं हस्ताभ्यां नमामः। (घ) गजाः पादैः चलन्ति।

4. वर्णों को जोड़िए और लिखिए।

उत्तरम्— (क) मा + ला + का + रः = मालाकारः (ख) आ + र + क्ष + कः = आरक्षकः
(ग) ना + सि + क + या = नासिकया (घ) पा + द + पा + न् = पादपान्

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— (क) नृपः अश्वेन गच्छति। (ख) कृषकः भूमिं हलेन कर्षति।
(ग) जनाः नौकाया तरन्ति। (घ) वयं हस्ताभ्यां नमामः।

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) भ्रमणाय (ख) (i) ज्ञानय (ग) (i) परोपकाराय

2. 'अ' स्तंभ के पदों का 'ब' स्तंभ के अर्थों से मिलान कीजिए।

उत्तरम्— 'अ' स्तंभ 'ब' स्तंभ
(क) पठनाय (iii) पढ़ने के लिए
(ख) बालकाय (i) बच्चे को
(ग) सूर्याय (v) सूर्य को
(घ) बालाभ्याम् (ii) (दो) लड़कियों के लिए
(ङ) जीवनाय (iv) जीवन के लिए

3. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— (क) जलं जीवनाय भवति। (ख) माता बालकाय पायसं ददाति।
(ग) पुस्तकानि ज्ञानाय भवन्ति। (घ) मालाकारः बालाभ्यां माले रचयति।

4. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) बालः पठनाय गच्छति। (ख) मालाकारः बालाभ्यां माले रचयति।
(ग) पुस्तकानि ज्ञानाय भवन्ति। (घ) सूर्याय नमः।
(ङ) जलं जीवनाय भवति।

पाठः
11

अव्ययशब्दाः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) वहाँ (ख) (i) च (ग) (ii) बाहर
(घ) (ii) शीघ्रम् (ङ) (i) धीरे

2. उचित मिलान कीजिए।

- उत्तरम्— (क) अत्र (iii) यहाँ (ख) सर्वत्र (iv) सब जगह
(ग) प्रातः (i) सुबह (घ) अद्य (v) आज
(ङ) मा (ii) मत

3. हिंदी भाषा में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) लड़का यहाँ पढ़ता है। (ख) तुम कहाँ जाते हो?
(ग) लड़की भी खेलती है। (घ) जल नीचे गितरा है।
(ङ) माताजी कहाँ हैं।

पाठः
12

संख्याशब्दाः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) काकः (ख) (i) त्रीणि (ग) (ii) लूताः
(घ) (i) चत्वारः (ङ) (i) चटकाः

2. उचित मिलान कीजिए।

- उत्तरम्— (क) द्वौ (ii) अश्वौ (ख) चतस्रः (iv) मालाः
(ग) सप्त (i) छत्राणि (घ) अष्ट (vi) मुद्रिकाः
(ङ) दश (iii) बकाः (च) पञ्च (v) कलिकाः

3. चित्रों को देखिए और संस्कृत में संख्या शब्द लिखिए।

उत्तरम्—

एकः काकः

सप्त पिपीलिकाः

द्वे अजे

अष्ट बकाः

चत्वारि पुस्तकानि

दश नक्षत्राणि

संस्कृत-3

पाठः
1

भूतकालः (लङ् लकारः प्रथमः पुरुषः)

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) अपठत् (ख) (iii) ताः (ग) (i) अपिबत्
(घ) (i) अपश्यत् (ङ) (i) अगच्छन् (च) (i) अखादत्

2. उचित मिलान कीजिए।

उत्तरम्— (क) बालः (ii) अपठत्
(ख) बाले (iii) अलिखताम्
(ग) जनाः (v) अगच्छन्
(घ) अम्बा (i) अपचत्
(ङ) कृषकः (iv) अकर्षत्
(च) तौ बालौ (vii) अपठताम्
(छ) बाला गीतम् (vi) अगायत्

3. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— (क) तौ बालौ अपठताम्। (ख) ते बाले अलिखताम्।
(ग) बाला गीतम् अगायत्। (घ) अजाः नीचैः आगच्छन्।
(ङ) कृषक क्षेत्रम् अकर्षत्। (च) छात्रे गृहम् अगच्छताम्।

4. संस्कृत भाषा में लिखिए।

उत्तरम्— (क) तौ अपठताम्। (ख) ताः अलिखन्।
(ग) कृषकः क्षेत्रम् अकर्षत्। (घ) बालाः कन्याः च अनृत्यन्।
(ङ) देवः चित्रम् अपश्यत्। (च) वानरः फलम् अखादत्।

5. निम्नलिखित को लङ् लकार में बदलिए।

उत्तरम्— (क) लिखति = अलिखत् (ख) पश्यति = अपश्यत्
(ग) पचति = अपचत् (घ) नृत्यति = अनृत्यत्
(ङ) गच्छति = अगच्छत् (च) खादति = अखादत्

पाठः
2

भूतकालः (लङ् लकारः मध्यम पुरुषः)

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (i) अपठः (ख) (ii) अपठतम् (ग) (iii) अखादत
(घ) (ii) अपश्यतम् (ङ) (i) अलिखः

2. उचित मिलान कीजिए।

- उत्तरम्— (क) अपठः (ii) तुमने पढ़ा
(ख) अगायतम् (iv) तुम दोनों ने गाया
(ग) अलिखत (i) तुम सबने लिखा
(घ) अखादः (iii) तुमने खाया

3. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) त्वं पुस्तकम् अपठः। (ख) त्वम् आम्रम् अखादः।
(ग) युवां पुष्पम् अपश्यतम्। (घ) यूयं भोजनम् अखादत।
(ङ) यूयं दुग्धम् अपिबत। (च) युवां गीतम् अगायतम्।

4. संस्कृत भाषा में लिखिए।

- उत्तरम्— (क) त्वम् कथाम् अपठः। (ख) युवां पुष्पम् अपश्यतम्।
(ग) यूयं लेखम् अलिखत। (घ) युवां पत्रम् अपठतम्।
(ङ) त्वम् आम्रम् अखादः। (च) युवां कविताम् अलिखतम्।

पाठः

3

भूत कालः (लङ् लकारः—उत्तमः पुरुषः)

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) अपठम् (ख) (i) अगच्छाव
(ग) (i) अपिबाम

2. चित्रों को इनके उचित शब्दों से मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) (ii) अपिबाम
(ख) (i) अलिखावः
(ग) (iii) अपश्यम्

3. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) अहं पायसम् अखादम्। (ख) आवां पुष्पम् अपश्याव।
(ग) वयं चित्रम् अरचयाम। (घ) अहं विद्यालयम् अगच्छाम्।

4. निम्नलिखित शब्दों को बहुवचन में लिखिए।

- उत्तरम्— (क) अपठम् अपठाम (ख) अलिखाव अलिखाम
(ग) अरचयाव अरचयाम (घ) अगच्छम् अगच्छाम

5. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) हम दोनों ने कविता पढ़ी। (ख) मैं विद्यालय गया।
(ग) मैंने खीर खाई। (घ) हम सबने पाठ पढ़ा।
(ङ) हम सबने रस पीया। (च) हम दोनों ने फूल देखा।

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) अध्यापकात् (ख) (iii) मेघात् (ग) (i) पुष्पात्

2. शब्दार्थों का उचित मिलान कीजिए।

उत्तरम्— (क) पत्रम् (ii) पत्ता
(ख) जलम् (iv) पानी
(ग) पुष्पात् (i) फूल से
(घ) काष्ठानि (iii) लड़कियाँ

3. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— (क) वृक्षात् पत्रं पतति। (ख) मेघात् जलं पतति।
(ग) पुष्पात् गन्धः प्रभवति। (घ) श्रमिकः वनात् काष्ठानि आनयति।
(ङ) बालः कुक्कुरात् बिभ्यति।

4. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखिए।

उत्तरम्— (क) पठन्ति = सब पढ़ते हैं (ख) पतति = गिरता है
(ग) बिभ्यति = डरता है (घ) प्रभवति = उत्पन्न होती है

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— (क) छात्रः अध्यापकात् पठति। (ख) महिला पुष्पाणि वाटिकायाः आगच्छति।
(ग) जलं मेघात् पतति। (घ) गन्धः पुष्पात् प्रभवति।
(ङ) बालः कुक्कुरात् बिभ्यति।

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (i) चन्द्रस्य (ख) (iii) शुकस्य (ग) (ii) बुद्धस्य

2. उचित मिलान कीजिए।

उत्तरम्— (क) गङ्गायाः (ii) जलम्
(ख) सूर्यस्य (iv) आतपः
(ग) शुकस्य (i) वर्णः
(घ) अश्वस्य (iii) बलम्

3. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— (क) एतत् मम उपवनम् अस्ति। (ख) सूर्यस्य आतपः तीव्रः अस्ति।
(ग) कमलस्य उपरि भ्रमरः अस्ति। (घ) अश्वस्य बलं प्रसिद्ध अस्ति।

4. हिंदी भाषा में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) यह मेरी पुस्तकें हैं। (ख) पेड़ का फल मीठा है।
(ग) देव का घर यहाँ है। (घ) कौए का रंग काला है।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) गङ्गायाः जलं पवित्रम् अस्ति। (ख) सूर्यस्य आतपः तीव्रः अस्ति।
(ग) भ्रमरः कमलस्य उपरि अस्ति। (घ) अश्वस्य बलं प्रसिद्धम् अस्ति।

6. वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— (क) उपवनम् = एतत् मम उपवनम् अस्ति।
(ख) प्रकाशः = चन्द्रस्य प्रकाशः शीतलः अस्ति।
(ग) भ्रमरः = कमलस्य उपरि भ्रमरः अस्ति।
(घ) शुकः = शुकस्य वर्णः हरितः अस्ति।
(ङ) अश्वः = अश्वस्य बलं प्रसिद्धम् अस्ति।

7. समानार्थक पद लिखिए।

- उत्तरम्— (क) सूर्यः = आदित्यः (ख) चन्द्र = शशिः
(ग) कमलः = सरोजः (घ) अश्वः = तुरगः
(ङ) गङ्गाया = भागीरथी

पाठः
6

अधिकरणकारकम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (iii) मार्गें (ख) (i) वने (ग) (ii) जले

2. उचित मिलान कीजिए।

- उत्तरम्— (क) तरणताले (ii) तरति
(ख) उपवने (iv) भ्रमति
(ग) शाखायां (ii) कूजति
(घ) जले (iii) वसति

3. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) बालः तरणताले बालाः। (ख) मृगः वने चरति।
(ग) छात्रः पुस्तकालये पठति। (घ) कच्छपः जले वसति।

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) वानरः शाखायां उपविशति। (ख) झषः जले अस्ति।
(ग) सिंहः वने अस्ति। (घ) अम्बा देवालये अस्ति।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) बालः तरणताले तरति। (ख) मृगः वने चरति।
(ग) छात्रः विद्यालये पठति। (घ) अम्बा देवालये भजति।

6. वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— (क) बालः तरणताले तरति। (ख) पितामहः उपवने भ्रमति।
(ग) छात्रः पुस्तकालये पठति। (घ) अम्बा देवालये भजति।
(ङ) कच्छपः जले वसति।

7. समानार्थक पद लिखिए।

- उत्तरम्— (क) जल नीरम् (ख) देवालय मन्दिरम्
(ग) वन अरण्यम् (घ) उपवन उद्यानम्
(ङ) कोकिला पिकः

पाठः
7

सम्बोधनम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (i) सौम्या (ख) (iii) वद (ग) (i) भज
(घ) (ii) पठामि (ङ) (i) साधु पुत्र

2. उचित मिलान कीजिए।

- उत्तरम्— (क) पाठं (ii) पठति
(ख) न (iv) पठसि
(ग) धर्म (i) चर
(घ) साधु (iii) पुत्र

3. हिंदी भाषा में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) हे बालक! तुम कहाँ जाते हो? (ख) हे कन्या! तुम क्या करती हो?
(ग) हे पुत्र! सत्य बोलो। (घ) अरे! तुम नहीं पढ़ते हो?

4. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) सौम्या पाठं पठति।
(ख) देवः पाठे सत्यं वद, धर्मचर, ईश्वरं भज।
(ग) 'साधु पुत्र!' इत जनकः वदति।

5. वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— (क) सत्यं = सर्वदा सत्यं वद।
(ख) ईश्वरः = ईश्वरः सर्वत्र अस्ति।
(ग) धर्म = सर्वदा धर्म चर।
(घ) जनकः = जनकः कार्यालयम् गच्छति।
(ङ) जननी = जननी भोजनं पचति।

6. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) सौम्या पाठं पठति। (ख) देवः अपि पठति।
(ग) अम्बा मन्दिरं गच्छति। (घ) हे जनक! अहं पठामि।
(ङ) हे पुत्र! पाठे किं पठसि?

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) श्रीरामस्य (ख) (i) सुमित्रा (ग) (iii) विश्वामित्रः

2. निम्नलिखित को मिलाइए।

उत्तरम्— (क) चित्रे (ii) सीता
(ख) लक्ष्मणः (iv) अनुजः
(ग) पुत्री (i) जनकस्य
(घ) मर्यादायाः (iii) रक्षकः

3. निम्नलिखित शब्दों के कारक लिखिए।

उत्तरम्— (क) चित्रे = अधिकरण कारकम्
(ख) सीता = कर्ता कारकम्
(ग) रामस्य = सम्बन्ध कारकम्
(घ) श्रीरामम् = कर्म कारकम्

4. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— (क) चित्रे सीता अपि अस्ति। (ख) लक्ष्मण श्रीरामस्य अनुजः अस्ति।
(ग) श्रीरामस्य द्वौ पुत्रौ आस्ताम्। (घ) अहं श्रीरामं नमामि।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— (क) श्रीरामस्य पत्नी सीता अस्ति। (ख) कौशल्या श्रीरामस्य माता अस्ति।
(ग) कुलगुरुः ऋषिः वशिष्ठः आसीत्। (घ) श्रीरामः मर्यादायाः रक्षकः आसीत्।

6. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— (क) श्रीरामस्य पिता दशरथः आसीत्। (ख) सीता जनकस्य पुत्री आसीत्।
(ग) लक्ष्मणस्य माता सुमित्रा आसीत्। (घ) श्रीरामस्य पुत्रौ लवः कुशः च आस्ताम्।

7. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— (क) यह चित्र श्रीराम का है। (ख) सीता श्री रामा की पत्नी है।
(ग) कुलगुरु ऋषि वशिष्ठ थे। (घ) मैं श्रीराम को नमन करता हूँ।

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) मुखेन (ख) (i) नासिकया (ग) (iii) ग्रीवाः

2. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— (क) गाल = कपोलः (ख) कान = कर्णः
(ग) गर्दन = ग्रीवा (घ) मुँह = मुखः
(ङ) पेट = उदरम् (च) छाती = वक्षः स्थलम्

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) शरीरस्य बहूनि अङ्गानि भवन्ति। (ख) केशैः शिरसः शोभा भवति।
(ग) उदरः शरीरस्य मध्य भागे अस्ति। (घ) पादाभ्यां चलामः।

4. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) शिरसि केशाः भवन्ति। (ख) नासिकया वयं जिघ्रामः।
(ग) कर्णाभ्यां ऋषुमः। (घ) वयं पादाभ्यां चलामः।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) सर्वोपरि शिरः अस्ति। (ख) मुखे दन्ता भवन्ति।
(ग) वयं दन्तै भोजनं चर्चामः। (घ) वयं नेत्राभ्यां वस्तूनि पश्यामः।
(ङ) वयं पादाभ्यां चलामः।

6. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) यह हमारा शरीर है। (ख) मुख में दाँत होते हैं।
(ग) हम पैरों से चलते हैं। (घ) सबसे ऊपर सिर है।
(ङ) नाक से हम सूँघते हैं।

7. समानार्थक पद लिखिए।

- उत्तरम्— (क) नेत्रम् = चक्षुम् (ख) मुखम् = वदनम्
(ग) कर्णम् = श्रोत्रम् (घ) ग्रीवा = गर्दन

पाठः
10

पिपासितः काकः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) तृतीया (ख) (i) घूमा (ग) (i) लङ्
(घ) (i) काकः (ङ) (ii) घटम्

2. निम्नलिखित को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) एकः (ii) काकः
(ख) वृक्षाद् (iv) वृक्षम्
(ग) स्वल्पं (i) जलम्
(घ) पिपासा (iii) शान्ता

3. हिंदी में अर्थ लिखिए।

- उत्तरम्— (क) वनम् = जंगल (ख) आकुलः = व्याकुल
(ग) यत्नम् = प्रयत्न (घ) घटः = घड़ा
(ङ) सहसा = अचानक (च) स्वल्पम् = बहुत कम

4. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) वने एकः काकः आसीत्। (ख) सहसा सः एकं घटम् अपश्यत्।
(ग) धटे स्वल्पं जलम् आसीत्। (घ) तस्य पिपासा शान्ता अभवत्।
(ङ) काकः जलम् अपिबत्। (च) वने एकः काकः आसीत्।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) काकः पिपासया आकुलः आसीत्।
(ख) काकः एकं घटम् अपश्यत्।
(ग) आम् घटे जलं स्वल्पं आसीत्।
(घ) काकः जलम् अपिबत्।
(ङ) बुद्धिपूर्वकं यत्नेन काकः सफलताम् अलभत्।

पाठः
11

सुभाषितानि

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नान्कित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (i) धनम् + आप्नोति (ख) (iii) अव्ययम्
(ग) (ii) कम खाने वाला

2. समानार्थक पदों को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) विद्या (iii) ज्ञानम्
(ख) माता (v) जननी
(ग) मित्रम् (iv) सखा
(घ) नित्यम् (i) प्रतिदिनम्
(ङ) यशः (ii) कीर्तिः

3. उदाहरण के अनुसार शब्दों को अलग कीजिए।

- उत्तरम्— (क) सभामध्ये = सभा + मध्ये (ख) काक चेष्टा = काक + चेष्टा
(ग) गृह त्यागी = गृह + त्यागी (घ) शवाननिद्रा = शवान + निद्रा

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) पात्रत्वाद धनमाप्नोति। (ख) धनहीनस्य कोऽपि मित्रम् न भवति।
(ग) विद्यार्थी पञ्च लक्षणम्। (घ) विद्याविहिनः सभामध्ये न शोभते।
(ङ) तस्य आयुर्विद्या यशोबलम् चत्वारि वर्धन्ते।

5. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) पात्रत्वाद धनमाप्नोति धनाद् धर्मं ततः सुखम्।
(ख) माता शत्रुः पिता बैरी येन बालो न पाठितः।
(ग) काक चेष्टा बको ध्यानं शवाननिद्रा तथैव च।
(घ) अलसस्य कुतो विद्या।
(ङ) चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम्।

6. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) विद्या विनयं ददाति।
(ख) काक चेष्टा, बको ध्यानं शवान निद्रा अल्पहारी, गृहत्यागी इति विद्यार्थिन पञ्च लक्षणानि सन्ति।
(ग) मित्रम् अधनस्य न भवति।
(घ) नित्यं वृद्धौपसेविनः अभिवादनशीलस्य आयुर्विद्यादिकं वर्धन्ते।

अभ्यासः

- सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।
उत्तरम्— (क) (i) वसन्तकाले (ख) (iii) हंसः (ग) (ii) मयूरः
- रेखांकित पदों के कारक और वचन लिखिए।
उत्तरम्— (क) अधिकरण कारक एकवचन (ख) करण कारक एकवचन
(ग) कर्म कारक बहुवचन (घ) कर्ता कारक एकवचन
- हिंदी भाषा में लिखिए।
उत्तरम्— (क) मोर का नृत्य आकर्षक होता है। (ख) यह बहुत ही सुंदर है।
(ग) कोयल का स्वर मधुर है। (घ) हंस आकाश में उड़ता है।
(ङ) मोर भारत देश का राष्ट्रीय पक्षी है।
- रिक्त स्थानों को भरिए।
उत्तरम्— (क) पिकस्य स्वरः मधुरः भवति।
(ख) अस्य कूजनं जनानां चित्रम् आह्लादयति।
(ग) हंसः सरोवरे वसति।
(घ) मयूरः उपवनेषु वसति।
(ङ) अयं सर्प अपि खादति।
- निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।
उत्तरम्— (क) स्वरेण एव पिकस्य परिचय भवति। (ख) हंसः नीर क्षीर विवेकी कथ्यते।
(ग) मयूरः अस्माकं राष्ट्रियः खगः। (घ) मयूरः वर्षाकाले नृत्यति।
(ङ) पिकस्य स्वरः मधुरः भवति।

अभ्यासः

- सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।
उत्तरम्— (क) (i) शृगाल (ख) (iii) पाशे (ग) (i) पाशम् (घ) (ii) लगुडम्
- वाक्य बनाइए।
उत्तरम्— (क) वने = एकस्मिन् वने एकः हरिणः अवसत्।
(ख) शृगालः = एकदा एकः शृगालः हरिणम् अपश्यत्।
(ग) लगुडम् = क्षेत्रपतिः हरिणस्योपरि लगुडम् अक्षिपत्।
(घ) पाशम् = हरिणः पाशे अपतत्।
- शब्दार्थों को मिलाइए।
उत्तरम्— (क) न्यवसत् (iii) रहता था
(ख) अपश्यत् (v) देखा

- (ग) अनयत् (ii) ले गया
 (घ) आरभत (vi) शुरू किया
 (ङ) अक्षिपत् (i) फेंका
 (च) अग्रियत (iv) मर गया

4. निम्नलिखित पदों के कारक लिखिए।

- उत्तरम्— (क) वने = अधिकरण कारक (ख) हरिणम् = कर्म कारक
 (ग) शृगालः = कर्ता कारक (घ) प्रहारेण = करण कारक
 (ङ) हरिणस्य = सम्बन्ध (च) क्षेत्रात् = अपादान कारक

5. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) एकदा एकः शृगालः हरिणम् अपश्यत्।
 (ख) एकदा सः हरिणं हरिते क्षेत्रे अनयत्।
 (ग) काकः एकम् उपायम् अचिन्तयत्।
 (घ) सः पाशम् अपाकर्तुम् आरभत्।
 (ङ) तीव्रेण प्रहारेण शृगालः तत्रैव अग्रियत।

6. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) हरिणः वने अवसत्।
 (ख) शृगालः हरिणेन मांसं खादितुम् कारणेन हरिणेन सह मैत्रीम् अकरोत्।
 (ग) हरिणः पाशे अपतत्।
 (घ) काकः हरिणस्य अन्वेषणम् अकरोत्?
 (ङ) लघुङं तीव्रप्रहारेण शृगालः अग्रियत।

7. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) एकस्मिन् वने एकः हरिणः अवसत्।
 (ख) हरिणस्य मित्रः एकः काकः आसीत्।
 (ग) तस्य क्षेत्रस्य स्वामि अति दुःखित आसीत्।
 (घ) हरिणः प्रतिदिनं धान्यं अखादत्।
 (ङ) हरिणः उत्थाय वेगेन अधावत्।

8. हिन्दी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) वह बहुत प्रसन्न हुआ।
 (ख) हिरण उस जाल में गिर गया।
 (ग) एक बार गीदड़ ने हिरण को देखा।
 (घ) वह हिरण को हरे-भरे खेत में ले गया।
 (ङ) हिरण का मित्र एक कौआ था।

पाठः
14

बुद्धिमान् शाशक

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नान्कित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (iii) अव्ययम् (ख) (ii) भूखा (ग) (iii) षष्ठी

2. मिलान कीजिए।

उत्तरम्—	(क) क्रूरः	(ii) सिंहः
	(ख) सर्वे	(iv) पशवः
	(ग) खादनाय	(i) उद्यतः
	(घ) कूपस्य	(iii) जले

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्—	(क) कस्मिंश्चिद् वने एकः क्रूरः सिंह अवसत्।
	(ख) सः नित्यम् अनेकान् पशुन् अखादत्।
	(ग) एकदा सिंह क्षुधितः आसीत्।
	(घ) शशकः बुद्धिबलेन सर्वेषां रक्षाम् अकरोत्।

4. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्—	(क) सः अति क्रूरः आसीत्।
	(ख) शशकः बुद्धिमान् आसीत्।
	(ग) स माम् अवारयत् खादनाय च उद्यतः अभवत्।
	(घ) अस्मिन् कूपे एव स सिंहः वसति।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्—	(क) सिंहः वने अवसत्।
	(ख) सर्वे पशवः सिंहस्य समीपम् अगच्छन्।
	(ग) सिंहे कूपे स्व प्रतिबिम्बरूपं अपश्यत्।
	(घ) अन्ते सिंहः स्व प्रतिबिम्बरूपं सिंह हन्तुम् कूपे अकूर्दत् मृत्यु च प्राप्नोत्।
	(ङ) बुद्धिर्यस्य बलं तस्य।

पाठः
15

मूर्खः वानरः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्—	(क) (iii) नगरे	(ख) (i) वानरः	(ग) (ii) खड्गम्
----------	----------------	---------------	-----------------

2. मिलान कीजिए।

उत्तरम्—	(क) नगरे	(iii) राजा
	(ख) प्रासादे	(iv) पशवः
	(ग) मध्याह्ने	(i) सुप्तः
	(घ) निद्रायां	(ii) बाधा

3. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्—	(क) बंदर हाथी खरगोश, हिरण सभी उसकी सेवा करते थे।
	(ख) राजा सोया हुआ था।
	(ग) एक बार मक्खी राजा की नाक पर बैठ गई।
	(घ) बंदर ने तलवार से प्रहार किया।

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) नृपस्य प्रासादे बहवः पशवः आसन्।
(ख) नृपस्य वानरः अतिप्रिय आसीत्।
(ग) वानरः क्रुद्ध अभवत्।
(घ) वानरः खड्गेन प्रहारम् अकरोत्।

5. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— (क) ते सर्वे नृपस्य मित्राणि इव आसन्।
(ख) सर्वे तस्य सेवाम् अकुर्वन्।
(ग) अनेन वानरः क्रुद्ध अभवत्।
(घ) मक्षिका तु उत्पतत्।

6. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) प्रासादे बहवः पशवः आसन्।
(ख) पशवः नृपस्य सेवाम् अकुर्वन्।
(ग) नासिकायां मक्षिका उपविशत्।
(घ) नृपस्य नासिका छिन्ना।
(ङ) मूर्खैः सह मित्रता उचितः न अस्ति।

पाठः
1

भविष्यत् कालः (लृट्लकारः त्रिषु पुरुषेषु)

अभ्यासः

- सही उत्तर को चिहनांकित (✓) कीजिए।
उत्तरम्— (क) (ii) पठिष्यति (ख) (ii) खेलिष्यसि (ग) (i) गमिष्यामः
- निम्नलिखित को मिलाइए।
उत्तरम्— (क) पठिष्यति (ii) प्रथमः पुरुषः
(ख) तौ (iv) वे दोनों
(ग) खेलिष्यथ (i) मध्यमः पुरुषः
(घ) गमिष्यामि (iii) उत्तमः पुरुषः
- निम्नलिखित वाक्यों को संस्कृत में लिखिए।
उत्तरम्— (क) सः कथां पठिष्यति। (ख) तौ खादिष्यतः।
(ग) अहम् विद्यालयं गमिष्यामि। (घ) आवां कथां पठिष्यावः।
- रिक्त स्थानों को भरिए।
उत्तरम्— (क) सः बालः पठिष्यति। (ख) तौ गृहं गमिष्यतः।
(ग) आवां भोजनं खादिष्यामि। (घ) वयं कार्यं करिष्यामः।
- निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।
उत्तरम्— (क) बालः पाठं पठिष्यति। (ख) युवां खेलिष्यथः।

पाठः
2

लोट्लकारः

अभ्यासः

- सही उत्तर को चिहनांकित (✓) कीजिए।
उत्तरम्— (क) (ii) पठ (ख) (iii) प्रथम पुरुषस्य (ग) (i) लोट् लकारस्य
- शब्दों और अर्थों को मिलाइए।
उत्तरम्— (क) पठतु (iii) पढ़े
(ख) कथाम् (iv) कहानी
(ग) लिखतम् (i) (दो) लिखो
(घ) लघु (ii) छोटा
- वर्णों को जोड़िए और लिखिए।
उत्तरम्— (क) ब् + आ + ल् + अः॒ बालः (ख) क् + अ + व् + इ + त् + आ = कविता
- रिक्त स्थानों को भरिए।
उत्तरम्— (क) सः बालः पठतु। (ख) तौ बालौ कथां पठताम्।
(ग) युवां गीतं लिखतम्। (घ) अहम् उपवनं गच्छामि।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) बालौ कथां पठताम्। (ख) ते बालाः कवितां पठन्तु।
(ग) वयम् मृगस्य चित्रं रचयाम्।

पाठः
3

विधिलिङ्लकारः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (i) गच्छेत् (ख) (i) पश्येताम्

2. उचित मिलान कीजिए।

- उत्तरम्— (क) गृहं (iii) शीघ्रम्
(ख) मधुराणि (iv) फलानि
(ग) बलाय (i) दुग्धम्
(घ) खेलनाय (ii) क्षेत्रे

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) सः विद्यालयं गच्छेत्। (ख) तौ फलं खादेताम्।
(ग) यूयं जलं पिबेत्। (घ) वयं पत्रं लिखेत्।

4. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) सः गृहं शीघ्रं गच्छेत्। (ख) ते मधुराणि फलानि खादेयुः।
(ग) युवां बलाय दुग्धं पिबेताम्। (घ) अहं गच्छेयम्।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) सः शीघ्रं गृहं गच्छेत्। (ख) ते मधुराणि फलानि खादेयुः।
(ग) त्वं शनै न धावेः। (घ) वयं रसं पिबेताम्।

पाठः
4

शोभनः परिवारः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) देव नगरे (ख) (iii) दश (ग) (i) सप्त

2. परस्पर मेल कीजिए।

- उत्तरम्— (क) द्वौ (iii) बालौ
(ख) कुक्कुरः (i) गृहरक्षा
(ग) हस्त (iv) अङ्गुलयः
(घ) रावणः (v) मुखानि
(ङ) षट् (ii) नारङ्गानि

3. दिए गए वाक्यों में रेखांकित शब्दों के लकार लिखिए।

- उत्तरम्— (क) लट् लकार (ख) लट् लकार
(ग) लट् लकार (घ) लोट् लकार

4. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) अस्मिन् परिवारे एकः कुक्कुरः अपि अस्ति।
(ख) पितामही अपि परिवारेण सह एतस्मिन् गृहे वसति।
(ग) नव एकः च दश भवन्ति।
(घ) मम दश अङ्गुलयः सन्ति।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) परिवारे द्वौ बालौ अतुलः आभा च स्त।
(ख) परिवारे पञ्च सदस्याः सन्ति।
(ग) कुक्कुरः द्वारे स्थित्वा गृहं रक्षति।
(घ) ग्रहा नव भवन्ति इति शास्त्रवचनम्।

पाठः
5

नाऽहं मूर्खः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (iii) सप्तमी (ख) (ii) तृतीया (ग) (ii) प्रथमा

2. दिए गए शब्दों के अर्थ लिखिए।

- उत्तरम्— (क) काकः = कौआ (ख) शृगालः = गीदड़
(ग) वर्णः = रंग(वर्ण) (घ) अधः = नीचे
(ङ) मार्गः = रास्ता (च) ततः = वह

3. वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— (क) काकः = एकस्मिन् वने एक काकः आसीत्।
(ख) उपायम् = शृगालः एकः उपायं अचिन्तयत्।
(ग) वर्णः = काकस्य वर्णं कृष्णः भवति।
(घ) वचनम् = काकस्य वचनं श्रुत्वा शृगालः लज्जितः अभवत्।

4. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) एकस्मिन् वने एकः काकः आसीत्।
(ख) सः काकस्य मुखे रोटिकाखण्डम् अपश्यत्।
(ग) भवतः वर्णः तु अतीव आकर्षकः।
(घ) कृपया एकं गीतं गायतु।
(ङ) पुनः शिरः अवनम्य ततः पलायितः।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) काकः रोटिकाखण्डं खादितुम् प्राप्नोत्।
(ख) शृगालः उपाय रोटिकाखण्डं प्राप्नुयाम् अचिन्तयत्।
(ग) काकः रोटिकाखण्डं स्व पादयो अधः स्थापयत्।
(घ) शृगालः लज्जितः अभवत्।
(ङ) काकः चतुरः आसीत्।

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (i) स्त्रीलिङ्गस्य (ख) (ii) अव्ययम् (ग) (ii) लट्लकारस्य

2. वाक्यांशों का उचित मिलान कीजिए।

उत्तरम्— (क) श्रीरामः रावणस्य (iv) वधम् अकरोत्।
 (ख) भारतीयाः (v) शस्यपूजां कुर्वन्ति
 (ग) रावणस्य (i) अग्निदाहः भवति।
 (घ) धर्मः एव (ii) जयति।
 (ङ) न्यायस्य विजयं (iii) सूचयति।

3. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— (क) इस उत्सव का आयोजन आश्विन महीने में होता है।
 (ख) लोग इस उत्सव को पूर्ण उत्साह के साथ मनाते हैं।
 (ग) लोग श्रीराम को मर्यादा का प्रतीक मनाते हैं।
 (घ) लोग रामलीला देखने के लिए एकत्रित होते हैं।
 (ङ) अधर्म का भयानक परिणाम होता है।

4. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— (क) नानाविधेषु उत्सवेषु विजयादशमी विशिष्टः उत्सवः अस्ति।
 (ख) अस्मिन् दिने एव श्रीरामः रावणस्य वधम् अकरोत्।
 (ग) जनाः इमम् उत्सवं पूर्णं उत्साहेन मन्यन्ते।
 (घ) अयम् उत्सवः बङ्गालप्रान्ते दुर्गापूजारूपेण प्रचलितः अस्ति।
 (ङ) अतः धर्मस्य एव आचरणं करणीयम्।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— (क) भारतीयाः उत्सवप्रियाः भवन्ति।
 (ख) जनाः श्रीरामं मर्यादायाः प्रतीकं मन्यन्ते।
 (ग) रावणस्योपरि श्री रामचन्द्रस्य विजयकारणात् एव अस्य उत्सवस्य प्रवर्तनं अभवत्।
 (घ) विजयादशमीः इति उत्सवात् इयं शिक्षा लभते यत् धर्मः एव जयति अधर्मस्य च दारुणः परिणामः भवति।
 (ङ) अस्मिन् अवसरे बङ्गालप्रान्ते जनाः दुर्गा देव्या पूजा कुर्वन्ति।

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) ग्रामे (ख) (iii) अजे (ग) (i) कलहः

2. शब्दार्थों को मिलाइए।

उत्तरम्— (क) केचन	(iii) कुछ
(ख) कृष्णा	(iv) काली
(ग) कलहः	(i) झगड़ा
(घ) काष्ठसेतुः	(v) लकड़ी का पुल
(ङ) काले	(ii) समय पर

3. संस्कृत में लिखिए।

उत्तरम्— (क) कृषकस्य पार्श्वे द्वे अजे आस्ताम्। (ख) अजास्य वर्णः श्वेतः च कृष्णः आसीत्।
(ग) तयो कलह भवति स्म। (घ) कृष्णा अजा नद्यां पारं गच्छति स्म।
(ङ) अहं सर्वदा अग्रे एव चलामि।

4. वाक्य बनाइए।

उत्तरम्— (क) पार्श्वे = कृषकस्य पार्श्वे केचन पशवः आसन्।
(ख) प्रायः = तयोः प्रायः कलहः भवति स्म।
(ग) परस्परम् = द्वे अजे परस्परम् ईर्ष्यतः स्म।
(घ) परिणामः = कलहस्य परिणामः दुःखदः भवति।
(ङ) आगच्छत् = तस्मिन् एव काले द्वितीया अजा अपि काष्ठ सेतौ आगच्छत्।

5. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— (क) एक श्वेता एका च कृष्णा।
(ख) सा नदी ग्रामं द्विभागयो विभजति स्म।
(ग) उभे अजे ऐतो मध्ये स्थिते अभवताम्।
(घ) क्रमेण तयोः कलह अभवत्।
(ङ) कलहस्य परिणामः दुःखदः भवति।

6. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— (क) कृषकस्य पार्श्वे केचन पशवः आसन्?
(ख) अजयोः परस्परम् ईर्ष्यतः स्म। परिणामस्वरूपं तयोः कलहः भवति स्म।
(ग) पुरा नद्याम् एकः वृक्षः अपतत् येन नद्यां संङ्कीर्णं काष्ठसेतुः अभवत्।
(घ) वेदनया उभे अरोदताम्।
(ङ) कलहस्य परिणाम दुःखदः भवति।

पाठः
8

श्लोकपञ्चकम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) बहुवचनस्य	(ख) (iii) बहुवचनस्य	(ग) (i) कस्यचित् + रिपुः
-----------------------------	---------------------	--------------------------

2. निम्नलिखित को मिलाइए।

उत्तरम्— (क) उत्तमाः	(ii) मानम्	(ख) परहस्तगतं	(iv) धनम्
(ग) मित्राणि	(i) रिपवः	(घ) ताराणां	(iii) चन्द्रः

3. वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— (क) इच्छन्ति = उत्तमाः मानं इच्छन्ति।
(ख) दुर्भिक्षे = दुर्भिक्षे यस्तिष्ठति स बान्धवः।
(ग) भूषणम् = हस्तस्य भूषणं दानं अस्ति।
(घ) कश्चित् = कश्चित् ग्रामे एकः कृषकः आसीत्।

4. क्रिया शब्दों को रेखांकित कीजिए और लिखिए।

- उत्तरम्— (क) इच्छन्ति। (ख) तिष्ठति। (ग) जायन्ते।
(घ) भवति। (ङ) विभाति।

5. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) मानो हि महतां धनम्।
(ख) कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम्।
(ग) राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः।
(घ) व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा।
(ङ) ताराणां भूषणं चन्द्रः नारीणां भूषणं पतिः।

6. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) अधमाः धनं इच्छन्ति।
(ख) कार्यकाले समुत्पन्ने परहस्त गतं धन व्यर्थम्।
(ग) उत्सवे व्यसने दुर्भिक्षेराष्ट्र विप्लवे राजद्वारे श्मशाने च परितष्ठति सः बान्धवः।
(घ) मित्राणि रिपवश्च व्यावहारेण जायन्ते।
(ङ) राजा पृथिव्याः भूषणम्।

पाठः
9

धनस्य महत्त्वम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) धनम् (ख) (i) सुखसागरम् (ग) (iii) कुलीनाः

2. समानार्थक पद लिखिए।

- उत्तरम्— (क) विद्या = ज्ञान (ख) पार्श्वे = समीपे
(ग) संसारे = जगते (घ) अभिलाषा = इच्छा
(ङ) आपदानाम् = विपत्तिनाम् (च) धनम् = वित्तम्
(छ) जनः = मानवः (ज) गृहम् = भवनम्

3. शब्दार्थों को मिलाइए।

- उत्तरम्— शब्दः अर्थः
(क) सिद्धयन्ति (v) पूरे होते हैं
(ख) आपदाः (iv) आपत्तियाँ
(ग) न्यायालये (ii) कचहरी में
(घ) विद्योपार्जनम् (i) ज्ञान अर्जित करना
(ङ) धनोपार्जनम् (iii) धनसंग्रह

4. हिंदी भाषा में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) धन के बिना जीवन का गुजारा नहीं होता है।
(ख) धन के बिना सभी वस्तुएँ नीरस ही होती हैं।
(ग) चतुर्वर्ग फल (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) की प्राप्ति भी धन से ही संभव होती है।
(घ) इसलिए सभी को धन अर्जित करना चाहिए।

5. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) धनं विना जीवनस्य निर्वाहः कथमपि न भवति।
(ख) तस्य स्वजनाः अपि परकीयाः भवन्ति।
(ग) धनं विना शीलशशिनः कान्तिरपि परिम्लायते।
(घ) निर्धनता समस्तानाम् आपदानां गृहम् अस्ति।

6. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) धनं धनं विना जीवनस्य निर्वाहः कथमपि न भवति।
(ख) धनं विना न्यायालये न्यायोऽपि भवितुं शक्नोति विद्यार्थी विद्योपार्जनं कर्तुं न शक्यते।
(ग) यस्य धनं नष्टम्, तस्य न कोऽपि मित्रं भवति।
(घ) निर्धनता समस्तानाम् आपदानां गृहम् अस्ति।

पाठः
10

स्वतन्त्रतादिवसः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नंकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (iii) दुःखिताः
(ख) (ii) 15 अगस्त, 1947 तमे वर्षे
(ग) (ii) त्रिवर्णीयः

2. निम्नलिखित क्रिया शब्दों के अर्थ लिखिए।

- उत्तरम्— (क) स्थास्यति = (वह) ठहरेगा
(ख) कथ्यते = कहा जाता है
(ग) तिष्ठेम = (हम सब को) ठहरना चाहिए
(घ) नेष्यामः = (हम सब) नमस्कार करेंगे
(ङ) आसन् = (वे सब) थे
(च) भवेम = (हम सबको) होना चाहिए

3. रेखांकित पदों की विभक्ति और लिंग लिखिए।

- उत्तरम्— विभक्तिः लिङ्गम्
(क) तृतीया पुंल्लिङ्गम्
(ख) षष्ठी, सप्तमी पुंल्लिङ्गम्
(ग) द्वितीया पुंल्लिङ्गम्
(घ) प्रथमा, द्वितीया नपुंसकलिङ्गम्
(ङ) प्रथमा, द्वितीया नपुंसकलिङ्गम्
(च) तृतीया नपुंसकलिङ्गम्

4. वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— (क) आसीत् = अस्माकं भारतदेशः प्रायः द्विशतवर्षं आङ्गलीयानाम् अधीनः आसीत्।
(ख) अयम् = अयम् अस्माकं गौरवस्य दिवसः।
(ग) च = अस्मिन् दिने अध्यापकाः छात्राः च प्रातः काले विद्यालयं गच्छन्ति।
(घ) स्व = सर्वे प्रसन्नो भूय स्व स्व गृहाणि गच्छन्ति।
(ङ) सर्वदा = वयं सर्वे देश रक्षायै सर्वदा कटिबद्धः भवेम।

5. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) एतेषाम् अत्याचारैः भारतीयः जनाः अति दुःखिताः आसन्।
(ख) सर्वे राष्ट्र ध्वजं प्रणमन्ति राष्ट्रगानं च गायन्ति।
(ग) विद्यालये विविधाः सांस्कृतिकाः कार्यक्रमाः भवन्ति।
(घ) अन्ते प्राचार्यः सन्देशान् पठति।
(ङ) अयम् अस्माकं गौरवस्य दिवसः।

6. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) आङ्गलीयानाम् अत्याचारैः भारतीयः जनाः दुःखिताः आसन्।
(ख) आङ्गलीयानाम् अत्याचारैः मुक्त्यर्थं देशस्य च स्वतन्त्रतायै अनेकैः महापुरुषैः वीरैः च स्व जीवनमपि समर्पितम्।
(ग) विद्यालये राष्ट्रध्वजं प्राचार्यः आरोहयति?
(घ) यदा राष्ट्रगानं भवति तदा सर्वे सावधानाः तिष्ठन्ति।
(ङ) वयं सर्वे देशरक्षायै सर्वदा कटिबद्धाः भवेम।

पाठः
11

ईश्वरचन्द्र विद्यासागरः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्ननांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (iii) भू (ख) (iii) अभवत् (ग) (ii) तस्मै

2. शब्दार्थों को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) आसीत् (iii) था
(ख) एकदा (v) एक बार
(ग) ख्यातः (ii) प्रसिद्ध
(घ) प्रथमम् (i) पहला
(ङ) एकाकी (iv) अकेली

3. निम्नलिखित शब्दों की विभक्ति, वचन और लिंग लिखिए।

उत्तरम्—	शब्दः	विभक्तिः	वचनम्	लिङ्गम्
(क)	प्रान्तस्य	= षष्ठी	एकवचन	नपुंसकलिङ्गम्
(ख)	पित्रा	= तृतीया	एकवचन	पुंलिङ्गम्
(ग)	कक्षायाम्	= सप्तमी	एकवचन	स्त्रीलिङ्गम्
(घ)	धनस्य!	= षष्ठी	एकवचन	नपुंसकलिङ्गम्
(ङ)	पुस्तकानाम्	= षष्ठी	बहुवचन	नपुंसकलिङ्गम्

4. विपरीतार्थक शब्द लिखिए।

- उत्तरम्— (क) जन्म = मृत्युः (ख) शीतलम् = तापम्
(ग) ज्ञानम् = अज्ञानम् (घ) प्रथमम् = अन्तिमम्
(ङ) समर्थः = असमर्थः (च) सेवकः = स्वामिः

5. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) सः बाल्यकालादेव प्रतिभा सम्पन्न आसीत्।
(ख) एकदा सः बाल्यावस्थायां पित्रा सह कोलकातानगरं गच्छति स्म।
(ग) एषः कक्षायां प्रथमं स्थानं लब्धवान्।
(घ) नास्ति कोऽपि सेवकः।

6. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) ईश्वरचन्द्रः 1820 तमे ईसवीये वर्षे जन्म गृहीतवान्।
(ख) ईश्वरचन्द्रः मार्गे किलोमीटर इति सूचकं पाषाणखण्डं दृष्ट्वा एवं आङ्गलअङ्काना ज्ञानम् अकरोत्।
(ग) स्व योग्यतया सः विद्यासागरः इति नाम्ना ख्यातः अभवत्।
(घ) एकादिश वर्षात्मके वयसि सः कुमार सम्भव ग्रन्थानां व्याख्यां कर्तुं समर्थः आसीत्।
(ङ) विद्यासागरः धनस्य सञ्चयं निर्धन जनानां सहाय्यार्थं करोति स्म।

पाठः
12

मूर्खतायाः परिणामः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (i) नगरे (ख) (i) द्विवचनम् (ग) (ii) मम

2. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) गर्दभः अतीव मुखः आसीत्। (ख) सः पिता सह केरलं गमिष्यति।
(ग) त्वं रामायणं नूनं पठ।

3. क्रिया पदों को रेखांकित कीजिए।

- उत्तरम्— (क) आसीत्। (ख) आसीत्। (ग) वहति स्म।

4. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) एकः श्रुगालः गर्दभस्य मित्रम् अभवत्।
(ख) तयोः मित्रता परस्परं प्रगाढासीत्।
(ग) तस्मिन् क्षेत्रे कर्कटिकाः सन्ति।

पाठः
13

पञ्चामृतम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (iii) तृतीया (ख) (i) बोलना चाहिए (ग) (i) परोपकाराय

2. शब्दार्थों को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) सर्वे तुष्यन्ति (iii) जन्तवः
(ख) एषः धर्मः (v) सनातनः
(ग) शीतला साधु (iv) सङ्गतिः
(घ) वृथा तृप्तस्य (ii) भोजनम्
(ङ) परोपकाराय फलन्ति (i) वृक्षाः

3. ये वाक्य हिंदी भाषा में लिखिए।

- उत्तरम्— (क) वैभव सदा मधुर बोलता है। (ख) हम सदा सत्य बोले।
(ग) पेड़ परोपकार के लिए फलते हैं। (घ) संसार में चंदन शीतल होता है।
(ङ) हमें अपना काम समय से करना चाहिए।

4. श्लोक-पंक्तियों को पूरा कीजिए।

- उत्तरम्— (क) प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तः।
(ख) प्रियं च नानृतं ब्रूयात् एषः धर्मः सनातनः।
(ग) चन्दनं शीतलं लोके चन्दनादपि चन्द्रमा।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे जन्तवः तुष्यन्ति।
(ख) प्रियं सत्यं ब्रूयात्।
(ग) चन्द्रचन्दनयोः मध्ये शीतलता साधुसङ्गति।
(घ) वृष्टिः समुद्रेषु वृथा।
(ङ) परोपकारशय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्याः।
परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम्।

पाठः
14

सुदामा श्रीकृष्णश्च

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नान्कित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (iii) करणकारकस्य (ख) (ii) बहुवचनस्य (ग) (ii) विशेषणम्

2. अपने शब्दों में वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— (क) मैत्री = सुदामा कृष्णयोः मैत्री लोकप्रसिद्धाः अस्ति।
(ख) सखा = श्रीकृष्णः सुदामास्य बाल सखा आसीत्।
(ग) साम्प्रतम् = भवतः बालसखा श्रीकृष्णः साम्प्रतं द्वारिकायां राज्यं करोति।
(घ) आनन्दितः = बल सखायं दृष्ट्वा श्रीकृष्ण आनन्दितः अभवत्।
(ङ) मत्वा = इदं सर्वं तस्यैव प्रसादम् इति मत्वा अति प्रसन्नो अभवत्।

3. अव्यय शब्दों को इनके अर्थों से मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) एकदा (ii) एक बार (ख) अतीव (v) बहुत ही
(ग) प्रति (iv) ओर (घ) न (i) नहीं
(ङ) तु (iii) तो

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) श्रीकृष्ण द्वारिका के स्वामी थे।

- (ख) सुदामा चावल लेकर द्वारिका गये।
 (ग) मित्र को सिंहासन पर बैठाकर उनके पैर धोए।
 (घ) अपने घर को देखकर सुदामा आश्चर्यचकित हो गया।
 (ङ) संकोचवरा सुदामा ने कुछ नहीं माँगा और घर लौट गया।

5. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) सुदामा एकः निर्धनः विप्रः असीत्। (ख) सः भवतः सहायताम् अवश्यं करिष्यति।
 (ग) सः तं कुशलक्षेमम् अपृच्छत्। (घ) सुदामा द्वारिकातः गृहं प्रत्यागच्छत्।
 (ङ) मनसि एव श्रीकृष्णाम् अनयत्।

पाठः
15

विज्ञानस्य चमत्काराः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) दृश् (ख) (iii) क्त्वा (ग) (i) तुमुन्

2. निम्नलिखित पदों की विभक्ति, लिंग और वचन लिखिए।

उत्तरम्—	शब्दः	विभक्तिः	लिङ्गम्	वचनम्
(क)	विज्ञानस्य	= षठी	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
(ख)	दूरभाषेण	= तृतीया	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
(ग)	नगरेषु	= सप्तमी	नपुंसकलिङ्गम्	बहुवचनम्
(घ)	गीतानि	= प्रथमा, द्वितीया	नपुंसकलिङ्गम्	बहुवचनम्
(ङ)	समाचारान्	= द्वितीया	पुंल्लिङ्गम्	बहुवचनम्
(च)	चिकित्सायाः	= तृतीया	स्त्रीलिङ्गम्	एकवचनम्

3. उचित मिलान कीजिए।

- उत्तरम्— (क) गच्छति (iii) दृष्टिः (ख) आकर्णयन्ति (iv) सङ्गीतम्
 (ग) कुर्वन्ति (i) वार्तालापम् (घ) तिष्ठन्ति (v) सुरक्षितम्
 (ङ) पश्यामः (ii) चमत्कारान्

4. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) वर्तमानं युगं विज्ञानस्य युगम् अस्ति।
 (ख) अनेन सङ्गतिम् अपि आकर्णयन्ति।
 (ग) जनाः चलदूर भाषेण वार्तालापं कुर्वन्ति।
 (घ) अस्य गतिः वायुयानात् अपि द्रुततरा अस्ति।
 (ङ) चिकित्सायाः क्षेत्रे अपि वयं विज्ञानस्य विभिन्नान् चत्कारान् पश्यामः

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) आम् दूरदर्शने सङ्गीत अपि आकर्णयन्ति।
 (ख) दूरदर्शनस्य गृहे एवं स्थित्वा जनाः प्रदेशानां विदेशानां च समाचारान् पश्यति श्रणवन्ति च। अनेन संगीतम् अपि आकर्णन्ति।
 (ग) जनाः चलदूरभाषेण परस्परं वार्तालापं कुर्वन्ति।
 (घ) शीतल यन्त्रम् वस्तूनि शीतलानि तिष्ठन्ति।
 (ङ) रॉकेटयाने उपविश्य जनाः चन्द्रम् अपि गन्तुं शक्नुवन्ति।

पाठः
1

विलुप्तं भयम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिहनांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) उपवने (ख) (iii) बालाः (ग) (i) लघु बालः

2. निम्नलिखित को मिलाइए।

उत्तरम्— (क) केचन (iii) बालाः
(ख) एका (iv) बाला
(ग) वृक्षे (i) भूतः
(घ) पृष्ठे (v) निलीनाः
(ङ) वृक्षं (ii) प्रति

3. निम्नलिखित शब्दों की विभक्तियाँ लिखिए।

उत्तरम्— (क) बालाः = प्रथमा (ख) गुल्मानाम् = षष्ठी
(ग) बालान् = द्वितीया (घ) वृक्षे = सप्तमी
(ङ) वृक्षात् = पञ्चमी (च) देशस्य = षष्ठी

4. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखिए।

उत्तरम्— (क) केचन = कुछ (ख) अपि = भी
(ग) शीघ्रम् = जल्दी (घ) न = नहीं
(ङ) एव = ही (च) कुत्र = कहाँ

5. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— (क) तदैव एका बाला उच्चैः अवदत्। (ख) सः भूतः बालान् गृह्णाति।
(ग) नास्ति अत्र कश्चिद् अपि भूतः। (घ) एवं सर्वेषां बालानां भयं विलुप्तम्।

पाठः
2

दयावान् काष्ठकूटः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिहनांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) काष्ठकूटः (ख) (i) वृक्षे (ग) (ii) अस्थिखण्डम्

2. शब्दार्थों को मिलाइए।

उत्तरम्— (क) सदा (iii) हमेशा
(ख) अपि (v) भी
(ग) इतस्ततः (i) इधर-उधर
(घ) तु (ii) तो
(ङ) बहिः (iv) बाहर

3. निम्नलिखित वाक्यों को संस्कृत में लिखिए।

- उत्तरम्— (क) अरण्ये एकः काष्ठकूटः वसति स्म। (ख) शतपत्रः दुःखितः अभवत्।
(ग) महाराज! ज्ञापयतु तु भवान्। (घ) वनराज! स्वमुखम् उद्धारयतु।
(ङ) त्वया मम बहु उपकारं कृतम्।

4. वर्णों को मिलाइए और लिखिए।

- उत्तरम्— (क) ख् + अ + ग् + अः = खगः (ख) क् + ई + ट् + आ + न = कीटान्
(ग) व् + ऋ + क् + ष् + अः = वृक्षः (घ) च् + इ + न् + त् + आ = चिन्ता
(ङ) ग् + उ + ह् + आ + म् = गुहाम्

5. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) सः दयावान् खगः आसीत्। (ख) सहसा सः कस्यापि क्रन्दनम् अश्रुणोत्।
(ग) त्वं किं सहाय्यं करिष्यासि? (घ) सिंहः शतपत्रस्य धन्यवादम् अकरोत्।
(ङ) शतपत्रोऽपि स्व आवासम् उत्पतत्।

6. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) शतपत्रः पत्रं-पुष्पं-फलं चैव खादति स्म।
(ख) वृक्षस्य अधः एकः सिंहः पीडया क्रन्दन्ति स्म।
(ग) सिंहस्य कण्ठे अस्थिखण्डम् स्थितम् आसीत्।
(घ) अस्थिखण्डस्य बहिः आगमनान्तरं सिंहस्य कण्ठपीडा शान्ता अभवत्।
(ङ) सिंहः शतपत्रस्य धन्यवादम् अकरोत्।

पाठः
3

गणतन्त्रदिवसः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नंकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (i) 1947 तमे ख्रीष्टाब्दे
(ख) (i) 1950 तमे वर्षे
(ग) (i) भारतद्वारम् उभयतः

2. शब्दार्थों को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) प्रजायै (iii) प्रजा के लिए
(ख) कथ्यते (iv) कहलाता है
(ग) देहल्याम् (i) दिल्ली में
(घ) आरोहणम् (v) फहराना
(ङ) उभयतः (ii) दोनों ओर

3. रेखांकित पदों के कारक लिखिए।

- उत्तरम्— (क) षष्ठी विभक्ति (सम्बन्ध) (ख) कर्ता
(ग) करण (घ) षष्ठी विभक्ति (सम्बन्ध)
(ङ) कर्म

4. निम्नलिखित वाक्यों को हिंदी भाषा में लिखिए।

- उत्तरम्— (क) गणतंत्र में राष्ट्रपति सर्वोच्च शासक होता है।
(ख) सभी लोग इस पर्व को उत्साह से मनाते हैं।
(ग) राष्ट्रपति रथ पर बैठकर आते हैं।
(घ) इस अवसर पर शोभा यात्रा भी निकलती है।

5. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) प्रजया प्रजायै शासनम् इति।
(ख) गणतन्त्रे राष्ट्रपतिः सर्वोच्चः शासकः भवति।
(ग) तत्र सेनाः प्रजाश्च तम् अभिनन्दन्ति।
(घ) तस्य आगते राष्ट्रध्वजस्य आरोहणं भवति।
(ङ) जनाः विविधानि युद्धोपकरणानि च दृष्ट्वा मोदन्ते।

6. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) 'गणतन्त्र' इत्यस्य अर्थः अस्ति प्रजया प्रजायै शासनम् इति।
(ख) उत्सवोऽयं जनवरी मासस्य षड्विंशतिदिनाङ्के मानयामः वयम्।
(ग) नवीनसंविधानस्य घोषणा 1950 तमे खाष्टाब्दे जनवरीमासस्य षड्विंशति दिनाङ्के अभवत्।
(घ) राष्ट्रपतिमहोदयः समारोहे चतुर्भिः अश्वैः आकृष्णमाणे रथे उपविश्य आगच्छति।
(ङ)

पाठः
4

नारीणाम् आदर्शा सावित्री

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) राजन् (ख) (iii) मात्रा (ग) (ii) अव्ययम्

2. वाक्यों को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) तस्य सावित्री नाम्नी (iii) सुता आसीत्।
(ख) सा तम् (v) अनयत्।
(ग) सत्यवान् अल्पायुः (iv) आसीत्।
(घ) तौ वनम् (i) अगच्छताम्।
(ङ) सा अनुगमनं (ii) न अत्यजत्।

3. वाक्य-निर्माण कीजिए।

- उत्तरम्— (क) यदा = यदा सावित्री युवावस्थां प्राप्ता तदा तस्याः पिता वरम् अन्वेषणाय तां सचिवैः सह प्रैषयत्।
(ख) मुनिम् = सावित्री मुनिम् नारदम् अनमत्।

4. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) मद्रदेशे अश्वपतिः नाम्ना नृपः आसीत्।
(ख) मुनिः तस्यै आशीवार्दम् अयच्छत्।

(ग) नारदः प्रत्यवदत् “सत्यवान् अल्पायुः अस्ति।”

(घ) त्वं श्वः एनां प्रयच्छ।

(ङ) वने सत्यवान् शिरसि वेदना अभवत्।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— (क) सावित्री नृपः अश्वपतिस्य सुता आसीत्।

(ख) सावित्री विभिन्नेषु प्रदेशेषु वरम् अन्वेषणाय अभ्रमत्।

(ग) नृपः नारदं अपृच्छत् “यदि स सत्यवान् गुणवान् तथा सावित्री किं पापं कृतम्?”

(घ) मुनिः नारदः नृपं अवदत् सत्यवान् अल्पायुः अस्ति।

(ङ) यमः सत्यवानस्य प्राणान् प्रत्यर्पयत्।

पाठः
5

विनयप्रश्नोत्तरम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (ii) षष्ठी एकवचनम् (ख) (iii) उद्

(ग) (i) आने वाला कल

2. दिए गए क्रिया शब्दों के काल लिखिए।

उत्तरम्— (क) पाठयिष्यामि = लट् लकार (ख) भवति = लट् लकार

(ग) अगच्छन् = लङ् लकार (घ) प्राप्स्यामः = लृट् लकार

(ङ) विकसन्ति = लट् लकार (च) उद्भवत् = लोट् लकार

3. सर्वनाम पदों को चुनकर लिखिए।

उत्तरम्— (क) अहं (ख) युष्माभिः (ग) ये, ते

(घ) सर्वेषां (ङ) सर्वे

4. वाक्य बनाइए।

उत्तरम्— (क) आभूषणम् = मनुष्याणाम् आभूषणं विनयः भवति।

(ख) धर्मः = सत्यमेव परमो धर्मः भवति।

(ग) निर्भीकता = सदाचारेण निर्भीकताः गुणः विकसति।

(घ) प्रियः = विनयेन जनः सर्वेषां प्रिय भवति।

(ङ) संयमः = सदाचारेण संयमः गुणः विकसति।

5. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— (क) मनुष्याणाम् आभूषणम् विनयः भवति।

(ख) सज्जानाम् आचारः सदाचारः भवति।

(ग) सत्यमेव परमो धर्मः भवति।

(घ) सङ्गीतसाहित्यकलाविहीनाः पशु तुल्या भवन्ति।

(ङ) सङ्गीतः मनोरञ्जनस्य साधनं भवति।

6. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— (क) विनयः सदाचारात् उद्भवति। (ख) सज्जनाः सत्यमेव आचरन्ति।

- (ग) येन लोकाः धृताः सः धर्मः भवति। (घ) पशुतुल्याः भवन्ति धर्मेण हीनाः।
 (ङ) संज्ञितं मनोरञ्जनस्य साधनं भवति।

7. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) सन्मार्गं चलनं धर्मम् अस्ति। (ख) पशुतुल्याः भवन्ति धर्मेण हीनाः।
 (ग) विनयेन जनः सर्वेषां प्रियः भवति। (घ) सङ्गीत मनोरञ्जनस्य साधनं भवति।
 (ङ) सदाचारेण जनः संयमशीलः भवति।

पाठः
6

नीतिश्लोकाः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (i) निम्न लोग (ख) (ii) तृतीया विभक्त्याः
 (ग) (iii) कीर्तिः (घ) (iii) पुल्लिङ्गस्य

2. उचित मिलान कीजिए।

- उत्तरम्— पुल्लिङ्ग (क) तपसि (ङ) पुत्रः
 स्त्रीलिङ्ग (ख) विद्या (ग) माता (घ) चक्षुषा
 नपुंसकलिङ्ग (च) मूर्खाः

3. रेखांकित पदों के कारक और लिंग लिखिए।

- उत्तरम्—
	कारकं	लिङ्ग
(क) धनं	— कर्म, पुल्लिङ्ग	मानं — कर्म पुल्लिङ्ग
(ख) अधमाः	— कर्ता पुल्लिङ्ग	धनम् — कर्म पुल्लिङ्ग
(ग) पुत्रजातेन	— करण, पुल्लिङ्ग	पो — कर्ता पुल्लिङ्ग
(घ) जीवलोकस्य	— षष्ठी, पुल्लिङ्ग	राजन् — कर्ता पुल्लिङ्ग
(ङ)		षष्ठी (सम्बन्ध) पुल्लिङ्ग

4. वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— (क) इच्छन्ति = उत्तमाः मानमिच्छन्ति।
 (ख) एकः = एकः गुणी पुत्रः वरम् भवति।
 (ग) मानम् = उत्तमा मानम् इच्छन्ति।
 (घ) प्रिया = प्रियवादिनी भार्या स्वपते प्रिय भवति।
 (ङ) पङ्के = लुब्धः ब्राह्मणः पङ्के निमग्नः।
 (च) अपण्डितः = अपण्डितः पुत्रः शत्रुः एव भवति।

5. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) उत्तमाः धनं मानं भवति। (ख) नृपः केवलं धनम् इच्छन्ति।
 (ग) जनः विद्याम् प्राप्तेत्। (घ) नित्यम् अर्थगमो सुखान् ददाति।
 (ङ) अपण्डितः पुत्रः शत्रुः तुल्यः भवति।

6. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) उत्तमा मानमिच्छन्ति। (ख) एकश्चन्द्रः तमो हन्ति।

(ग) भार्या रूपवती शत्रुः। (घ) यस्य न पृथितं यशः।

(ङ) वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी विद्या।

7. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— (क) अधमाः धनम् इच्छन्ति। (ख) तमः चन्द्रः हन्ति।

(ग) अपण्डितः पुत्रस्य जन्म व्यर्थम्। (घ) सज्जनाः मानं इच्छन्ति।

(ङ) संसारस्य षड् सुखानि।

8. सन्धि-विच्छेद कीजिए।

उत्तरम्— (क) वरमेको = वरम् + एको (ख) शतान्यपि = शत + अन्यापि

(ग) एकश्चन्द्रः = एकः + चन्द्रः (घ) विद्वान् = विद् + अन्

(ङ) मातुरुच्चार = मातुः + उच्चार (च) नित्यमरोगिता = नित्यम् + अरोगिता

(छ) कोऽर्थः = कः + अर्थ (ज) पीडैव = पीडा + एव

पाठः

7

सिंहः ब्राह्मणश्च

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नान्कित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— (क) (iii) कङ्कणम् (ख) (ii) स्वर्णमयम् (ग) (ii) धनम्

2. निम्नलिखित को मिलाइए।

उत्तरम्— (क) वृद्धः (iii) सिंहः

(ख) स्वर्णमयं (v) कङ्कणम्

(ग) लुब्धः (i) ब्राह्मणः

(घ) अनेके (ii) पशवः

(ङ) अधीतानि (iv) शस्त्राणि

3. पदों में प्रयुक्त प्रत्यय लिखिए।

उत्तरम्— (क) लोभयितुम् = तुमुन् (ख) खादनीयः = अनीयर्

(ग) प्राप्य = ल्यप् (घ) कृत्वा = क्त्वा

(ङ) सेवमानः = शानचः (च) गतः = क्त

(छ) उक्तवान् = क्तवतु (ज) गच्छन् = शतृ

4. क्रिया पदों को चुनकर लिखिए।

उत्तरम्— (क) आसीत्। (ख) गृहाणा। (ग) यतते स्म।

(घ) आसम्। (ङ) मारिताः। (च) कृतः।

5. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— (क) सिंहः वृद्धः आसीत्। (ख) सः जनानां स्वर्णकङ्कणम् अदर्शयत्।

(ग) सम्प्रति अहं। (घ) सः महापङ्के निमग्नः।

(ङ) तेन सिंहेन व्यापादितः।

6. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— (क) कस्मिंश्चित् वने एकः सिंहः वसति स्म।

- (ख) कोऽपि जनः तस्मिन् विश्वसिति स्म।
 (ग) परम् अत्र आत्मसन्देहे प्रवृत्तिर्न विधेया।
 (घ) सिंहः हस्तं प्रसार्य कङ्कणम् अदर्शयत्।
 (ङ) अनेन सिंहेन शास्त्राणि अधीतानि।
 (च) मया अस्मिन् मारात्मके विश्वासः कृतः

7. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) सः प्राणिनां वधे असमर्थः आसीत्।
 (ख) सिंहः पथिकान् लोभयितुं यतते स्म।
 (ग) ब्राह्मणेन आलोचितम् “भाग्येनैतत् सम्भवति।”
 (घ) सिंहः अवदत् “अहं त्वाम् अत्थापयामि तं महापङ्केनिमग्नोऽसि।”
 (ङ) सिंहेन धृतो ब्राह्मणः चिन्तयति “नदीनां शस्त्रपाणीनां नखिनां श्रृङ्गीणां तथा विश्वासे नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च।”

पाठः
8

महात्मा बुद्धः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (i) समान (ख) (ii) सम्प्रदानकारकम् (ग) (iii) ल्यप्

2. शब्दार्थों को मिलाइए।

उत्तरम्—	शब्दः	अर्थः
(क) नृपः	(v) राजा	
(ख) सत्यवादी	(iii) सच बोलने वाला	
(ग) अङ्के	(iv) गोद में	
(घ) आरुह्य	(ii) चढ़कर	
(ङ) समाराब्धा	(vi) आरंभ हो गई	
(च) ज्ञातुम्	(i) जाने के लिए	

3. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) शुद्धोधन की पत्नी मायादेवी थी।
 (ख) थोड़े समय में ही सिद्धार्थ की माता मर गई।
 (ग) न्यायालय में सिद्धार्थ की विजय हुई।
 (घ) मार्ग में जाते हुए सिद्धार्थ ने एक बूढ़े को देखा।
 (ङ) महात्मा बुद्ध दयालु थे।

4. रेखांकित पदों की विभक्ति, वचन और लिंग लिखिए।

- उत्तरम्— (क) प्रथमा, एकवचन, पुल्लिङ्गम् (ख) तृतीया, एकवचन, पुल्लिङ्गम्
 (ग) प्रथमा, एकवचन, स्त्रीलिङ्गम् (घ) सप्तमी, एकवचन, पुल्लिङ्गम्
 (ङ) सप्तमी, एकवचन, पुल्लिङ्गम्

5. वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— (क) इव = सिद्धार्थः कन्दर्प इव रूपवान् आसीत्।

- (ख) अपि = सिद्धार्थस्य भ्राता देवदत्तः अपि उपवनम् भ्रमति सम।
 (ग) पश्चात् = सिद्धार्थस्य जन्मनः पश्चात् अल्पसमये एव तस्य माता दिवंगता।
 (घ) अतः = अतः हंसस्योपरि ममाधिकारः।
 (ङ) च = सिद्धार्थः कन्दर्प इव रूपवान् युधिष्ठिर इव च सत्यवादी आसीत्।
 (च) न = सिद्धार्थः हंसं देवदत्ताय न अयच्छत्।

6. दिए गए वाक्यों में सर्वनाम पदों को रेखांकित कीजिए।

- उत्तरम्— (क) तस्य पत्नी मायादेवी आसीत्।
 (ख) सः जन्मना एव विविधैः गुणैः सम्पन्नः आसीत्।
 (ग) सिद्धार्थः हंसं तस्मै न अयच्छत्।
 (घ) तौ विवादमानौ न्यायाधीशस्य समीपम् अगच्छताम्।
 (ङ) मार्गे गच्छन् स अनेकान् रुग्णान् जनान् अपश्यत्।

7. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) तस्य नृपस्य एकः पुत्रः आसीत्।
 (ख) अल्पसमये एव तस्य माता दिवंगता।
 (ग) सिद्धार्थः भ्रमणाय उपवनम् अगच्छत्।
 (घ) सिद्धार्थः रात्रौ पत्नीं पुत्रं च त्यक्त्वा वनं प्रस्थितः।
 (ङ) सः भगवान् बुद्धः इति नाम्नः विख्यातः अभवत्।

8. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) कपिलवस्तु नगरस्य नृपः शुद्धोधनः आसीत्।
 (ख) सिद्धार्थं रूपवान्, सत्यवादी, गुणवान् धीरश्च गुणाः आसन्।
 (ग) देवदत्तः सिद्धार्थस्य भ्राता आसीत्।
 (घ) सिद्धार्थस्य अङ्गे हंसः अपतत्।
 (ङ) सिद्धार्थः संसारस्य रहस्यं ज्ञातुं चिन्तितोऽभवत्।
 (च) मगधदेशे गयानगरे बोधिवृक्षस्य अधः सिद्धार्थस्य हृदये प्रकाशः प्रादुरभवत्।

पाठः

9

सुन्दरम् उपवनम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (iii) उपवने (ख) (ii) हरीतिमा (ग) (i) पत्राणि

2. निम्नलिखित शब्दों के कारक लिखिए।

- उत्तरम्— (क) मित्रस्य = षष्ठी (सम्बन्ध) (ख) पादपाः = कर्ता
 (ग) भ्रमणाय = सम्प्रदान (घ) प्रहारम् = कर्म
 (ङ) उर्वरक रूपेण = करण (च) उत्पादने = अधिकरण

3. निम्नलिखित शब्दों के लिए उचित विशेषण लिखिए।

- उत्तरम्— (क) भिन्नभिन्नाः वृक्षाः (ख) सुगन्धितानि मनोहराणि पुष्पाणि
 (ग) शोभनम् उपवनम् (घ) नगराणां स्त्रीपुरुषाः

- (ङ) शीतलः जलम् (च) सुगन्धितः पवनः
4. हिंदी में अनुवाद कीजिए।
 उत्तरम्— (क) मैं मित्र के बगीचे में जाऊंगा। (ख) माली वृक्षों को सींचता है।
 (ग) छात्रों के साथ अध्यापिका भी जाती है।
5. रिक्त स्थानों को भरिए।
 उत्तरम्— (क) उपवनस्य वातावरणम् अति शोभनम् अस्ति।
 (ख) मालाकारः एतान् वृक्षान् पादपान् च सिञ्चति।
 (ग) तैः सह अध्यापिकाः अपि आगच्छन्ति।
 (घ) सर्वत्र हरीतिमा दृश्यते।
 (ङ) वृक्षाः जनानां सर्वदा उपकारं कुर्वन्ति।
6. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।
 उत्तरम्— (क) उपवने भिन्नाभिन्नाः वृक्षाः सन्ति।
 (ख) जलेन पुष्पाणि विकसन्ति।
 (ग) वर्षाकाले उपवनं मनोहारी भवति।
 (घ) वृक्षाः कृषकेभ्यः शस्योत्पादने स्व पत्राणि उर्वरक रूपेण प्रभुज्य अन्नवृद्धिं कुर्वन्ति।
 (ङ) प्रकृतेः सौन्दर्याय वयं अधिकाधिकानां वृक्षाणां रोपणं कृत्वा।

पाठः
10

कन्याकुमारी

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।
 उत्तरम्— (क) (ii) विशेषणम् (ख) (iii) सप्तमी विभक्त्याः
 (ग) (iii) नपुसंकलिङ्गस्य
2. निम्नलिखित को मिलाइए।
 उत्तरम्— (क) भारतदेशे (iii) अधिकरण कारकम्
 (ख) सान्निध्येन (iv) करण कारकम्
 (ग) पर्यटकाः (v) कर्ता कारकम्
 (घ) कन्याकुमार्याः (ii) सम्बन्धकारकम्
 (ङ) एतैः (i) कर्म कारकम्
3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।
 उत्तरम्— (क) कन्याकुमारी पावनं तीर्थस्थानेषु एकापि अस्ति।
 (ख) कन्याकुमारी भारतस्य दक्षिण कोणे स्थितम् अस्ति।
 (ग) इंद दृश्य दर्शनाय पर्यटकाः अत्र आगच्छन्ति।
 (घ) समुद्र तटे अनेक वर्णैः सिकता कर्णैः मनोहरं भाति।
 (ङ) समुद्रतटस्य शीतः वायु सायं सेव्यः।
4. संधि-विच्छेद कीजिए।
 उत्तरम्— (क) सूर्योदयः = सूर्य + उदय (ख) सहैवः = सह + एव

- (ग) नातिदूरम् = न+अतिदूरम् (घ) चन्द्रोदयः = चन्द्र + उदयः
 (ङ) पवित्रमिदम् = पवित्रम्+इदम् (च) पावनम् = पौ + अनम

5. निम्नलिखित पदों की विभक्ति, लिंग और वचन लिखिए।

उत्तरम्—	पदम्	विभक्तिः	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
(क)	देशे	= सप्तमी	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
(ख)	नौका	= प्रथमा	स्त्री लिङ्गम्	एकवचनम्
(ग)	सागराभ्याम्	= तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी	पुंल्लिङ्गम्	द्विवचनम्

6. रेखांकित पदों की धातुएँ लिखिए।

उत्तरम्—	(क) अस्	(ख) गम्	(ग) भा	(घ) गम्
----------	---------	---------	--------	---------

7. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) एतत् अतीव रमणीयं पावनं च तीर्थस्थानापि च अस्ति।
 (ख) इदं स्थानम् अरब हिन्द महासागराभ्यां परिवृतम् रमणीयम् अस्ति।
 (ग) पर्यटकाः नितरां मोदन्ते।
 (घ) तत्र जनाः नौकया गच्छन्ति।
 (ङ) समुद्रतटस्य शीत वायु सायं सेव्यः।

8. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) कन्याकुमारी तीर्थस्थानं भारतस्य दक्षिण कोणे अस्ति।
 (ख) इदं स्थानं तीर्थ स्थानाम् पवित्रम् अस्ति।
 (ग) समुद्रमध्ये स्वामिविवेकानन्द स्मारकम् अस्ति।
 (घ) समुद्रतटम् अनेक वर्णैः सिक्ताकणै मनोहरं भाति।

पाठः
11

द्वे मित्रे

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) अव्ययम् (ख) ii) तृतीया (ग) (ii) वृक्षस्य

2. वाक्यांशों को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) द्वे मित्रे (iii) अवसताम्।
 (ख) तौ वनम् (v) अगच्छताम्।
 (ग) तौ जलम् (ii) अपिबताम्।
 (घ) सौरवः वृक्षम् (i) आरोहत्।
 (ङ) सौरवः विहस्य (iv) अपृच्छत्।

3. निम्नलिखित शब्दों के विलोम शब्द पाठ में से चुनकर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) सम्पदि = विपदि (ख) शत्रुः = मित्र
 (ग) स्थूलः = क्रशः (घ) जीवितम् = मृतां
 (ङ) दूरम् = समीपम् (च) आरूढः = अवातस्त
 (छ) उपरि = अधः (ज) समीपम् = दूरम्।

4. निम्नलिखित पदों का अर्थ सहित वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— (क) द्वे = दो
कस्मिंश्चित् ग्रामे गौरवः सौरवः च द्वे मित्रे अवसताम्।
(ख) प्रगाढा = घनिष्ठ
तयोः प्रगाढा मैत्री आसीत्।
(ग) सुचिरम् = बहुत देर तक
अहं सुचिरम् उपवने अभ्रमन्।
(घ) पीत्वा = पीकर
जलं पीत्वा तौ एकस्य वृक्षस्य अधः छायायां विश्रामाय उपविशताम्।
(ङ) दिशिः = दिशा
एकः भल्लुकः तस्या दिशि एव आयाति स्म।
(च) अन्यत्र = दूसरी जगह
भल्लुकः तस्माद् स्थानात् अन्यत्र निर्गतः।

5. निम्नलिखित वाक्यों को लङ् लकार में बदलिए।

- उत्तरम्— (क) तौ प्रतिदिनं सहैव अभ्रमतः।
(ख) तत्र एका सरिता अवहत् स्म।
(ग) तत्र शीतलः मन्दश्च समीरः।
(घ) तौ अवहत तत्र विश्रामाय वृक्षस्य अधः उपविशतः।
(ङ) सः मृतवत् तरोः मूले अशेते।
(च) भल्लुकः तं मृतं मत्वा अन्यत्र अगच्छत्।

6. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) तयोः प्रगाढा मैत्री आसीत्।
(ख) तत्र एका सरिता अवहत्।
(ग) हे भगवन्! रक्षस्व माम् अस्याः आपदः।
(घ) सः मृतवत् तरोः मूले अपतत्।
(ङ) सः तव कर्णे किं कथयति स्म।

7. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) गौरवः स्थूलः आसीत् सौरवः च कृशः।
(ख) जलं पीत्वा उभौ एकस्य वृक्षस्य अधः छायायां विश्रामाय उपविशताम्।
(ग) भल्लुकं दृष्ट्वा सौरवः तु झटिति वृक्षाम् आरोहत्।
(घ) गौरवः मृतवत् तरोः मूले अपतत्।
(ङ) यत् विपत्सु सहयो न भवति तस्मिन् मित्रे विश्वासः न करणीयः।

पाठः
12

जीवनोद्देश्यम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नान्कित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (iii) त्रीणि (ख) (i) प्रातः ब्रह्ममुहूर्ते (ग) (ii) विद्याधनम्

2. निम्नलिखित शब्दों के लिए उचित विशेषण लिखिए।

- उत्तरम्— (क) दुर्लभ जीवनम् (ख) जनाः उद्योगम्
(ग) त्रीणि प्रकाराः (घ) श्रेष्ठतमा भक्तिः
(ङ) सार्थककर्म (च) प्रधानं धनम्

3. विपरीतार्थक शब्द लिखिए।

- उत्तरम्— (क) सार्थकम् असार्थकम् (ख) जीवनम् मरणम्
(ग) नित्यम् अनित्यम् (घ) निम्नम् उच्चम्
(ङ) ज्ञानम् अज्ञानम् (च) प्रातः सायङ्काल
(छ) गौणम् प्रधानम् (ज) अलसः परिश्रमः

4. संस्कृत में लिखिए।

- उत्तरम्— (क) मानवजीवनस्य त्रीणि उद्देश्यानि सन्ति।
(ख) सर्वे जनाय परिश्रमः आवश्यकं अस्ति।
(ग) नवधा भक्ति भवति।
(घ) अस्मिन् संसारे अनेकानि वस्तूनि दानाय सन्ति।
(ङ) विद्यादानं महादानं अस्ति।

5. संधि-विच्छेद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) नैव = न + एव
(ख) भक्तिरपि = भक्तिः + अपि
(ग) अध्यापनञ्च = अध्यापनं + च
(घ) विद्यैव = विद्या + एव

6. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) लोकेऽस्मिन् मानवजीवनं दुर्लभम् अस्ति।
(ख) उद्योगं विना मानवशरीरं व्यर्थं प्रतीयते।
(ग) जनाः संसारस्य उन्नत्यै कुर्युः।
(घ) उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपेति लक्ष्मी।

7. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) उद्योगं विना मानवशरीरं व्यर्थं प्रतीयते।
(ख) 'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपेति लक्ष्मी' इति सिद्धान्ते अस्माभिः उद्योगं करणीयम्।
(ग) उद्योगशिक्षायाः विना कोऽपि देशः विकासं नाधिगच्छति।
(घ) भक्तेः नवधा प्रकाराः भवन्ति।

पाठः
13

सुमधुराः श्लोकाः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (iii) मूर्खः (ख) (ii) पुंल्लिङ्गस्य
(ग) (iii) विधिलिङ्लकारस्य

2. श्लोकांशों को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) विद्वान् सर्वत्र (iv) पूज्यते
(ख) नमन्ति गुणिनो (iii) जनाः
(ग) दुर्बलस्य बलं (i) राजा
(घ) पञ्चैते चिरतः (ii) स्मृताः

3. विशेषण पदों को अलग कीजिए।

- उत्तरम्— (क) गुणिना जनाः = गुणिना (ख) शुष्कः वृक्षः = शुष्क
(ग) दुर्बलः नृपः = दुर्बलः (घ) विद्वान् पुरुषः = विद्वान्
(ङ) दश वर्षाणि = दश (च) एकेन चक्रेण = एकेन

4. संधि-विच्छेद कीजिए।

- (क) वृक्षाश्च = वृक्षाः + च (ख) चैकादशे = च + एकादशे
(ग) नृपत्वञ्च = नृपत्वं + च (घ) चोपनेता = च + उपनेता
(ङ) मूर्खाश्च = मूर्खाः + च (च) गतिर्भवेत् = गतिरः + भवेत्

5. वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— (क) सिद्धयति = पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्धयति।
(ख) पूज्यते = विद्वान् सर्वत्र पूज्यते।
(ग) प्रयच्छति = यश्च विद्यां प्रयच्छति सः चिरतः स्मृताः।
(घ) विनश्यति = अन्यायोपार्जितं वित्तं चैकादशे वर्षे समूलं विनश्यति।
(ङ) तिष्ठति = अन्यायोपार्जितं वित्तं दश वर्षाणि तिष्ठति।

6. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) नृपः स्वदेशे केवलं पूज्यते। (ख) मूर्खाश्च न नमन्ति कदाचन।
(ग) पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्धयति।

7. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) विद्वत्त्वं च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन।
(ख) पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्धयति।
(ग) रोदनं बालानां बलम् अस्ति।
(घ) अन्यायोपार्जितं वित्तं समूलं विनश्यति।
(ङ) जनिता उपनेता गुरुः अनदाता भयत्राता सर्वदा स्मरणीयाः।

पाठः
14

महाराणा प्रतापः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नंकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (i) उदयसिंहः (ख) (ii) अकबरः
(ग) (iii) अकबरस्य (घ) (i) स्वतन्त्रतायै

2. निम्नलिखित को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) स्वतन्त्रतायै (iii) सम्प्रदानम्

(ख) जीवनस्य	(v) सम्बन्धः
(ग) बाल्याद्	(ii) अपादानम्
(घ) राज्ये	(i) अधिकरणम्
(ङ) अकबरेण	(iv) करणम्

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) महाराणा प्रतापः उदयसिंहस्य सुपुत्र आसीत्।
 (ख) अकबरः समग्रम् एव भारतं जेतुं ऐच्छत्।
 (ग) अकबरः प्रतापः च युद्धं अभवत्।
 (घ) प्रतापः अनेकानि कष्टानि असहत्।
 (ङ) जीवनपर्यन्तं प्रतापः अकबरस्य दासतां न स्वीकृतवान्।

4. रेखांकित पदों के कारक लिखिए।

- उत्तरम्— (क) सम्प्रदान (ख) कर्ता (ग) अपादान
 (घ) कर्ता (ङ) करण

5. संधि-विच्छेद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) तस्यैव = तस्य + एव
 (ख) बलिदानमकुर्वन् = बलिदानम् + अकुर्वन्
 (ग) प्राणेभ्योऽपि = प्राणेभ्यो + अपि
 (घ) कर्तुमिच्छति = कर्तुम् + इच्छति
 (ङ) सदैव = सदा + एव
 (च) यावन्मम = यावत् + मम

6. अर्थ लिखिए और वाक्य-निर्माण कीजिए।

- उत्तरम्— (क) भुवि = भूमि
 भारत भुवि अनेके वीरपुरुषाः अभवन्।
 (ख) पालकः = पालन करने वाला
 महाराणा प्रतापः प्रजापालकः आसीत्।
 (ग) भोजनम् = भोजनम्
 महाराणा प्रतापः प्रतिज्ञाम् अकरोत् यत्यावत् मम देशः स्वतन्त्रं न भविष्यति तावदं अहं स्वर्णं प्रात्रेषु च भोजनं न करिष्यामि।
 (घ) जेतुम् = जीतने के लिए
 अकबरः समग्रम् एव भारतं जेतुं सदा प्रयत्नशीलः आसीत्।

7. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) भारतभुवि अनेके वीर पुरुषाः अभवन्।
 (ख) चित्तौडगढ़स्य महाराजः उदयसिंहः आसीत्।
 (ग) प्रतापः बाल्याद् एव निर्भीकः आसीत्।
 (घ) अकबरः व्यवहारेण मधुरः आसीत्।
 (ङ) सः सर्वदा स्वतन्त्रतायाः पक्षपाती आसीत्।

8. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) महाराणा प्रताप: उदयसिंहस्य सुपुत्रः आसीत्।
(ख) महाराणा प्रतापः बाल्यात् एव निर्भीक आसीत्।
(ग) महाराणा प्रतापः प्रतिज्ञाम् अकरोत् यत्यावत् मम देशः स्वतन्त्रः न भविष्यति तावद् अहं सुखभोगं न करिष्यामि।
(घ) देहल्याः शासकः अकबरः आसीत्।
(ङ) अन्तकाले प्रतापः निज सैनिकान् आदिशत् यावद् भारतभूमिः स्वतन्त्रता न भवेत्, तावद् यूयं सुख साधनानां परित्यागं कुरुत।

पाठः

15

असत्यस्य दुष्परिणामः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (iii) ग्रामे (ख) (ii) कृषकाः

2. निम्नलिखित को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) गोपालकः (iii) ग्वाला
(ख) दृष्टवा (v) देखकर
(ग) तदैव (iv) वैसा ही
(घ) प्रति (i) ओर
(ङ) गृहीत्वा (ii) पकड़कर

3. दिए गए क्रिया शब्दों की मूल धातुएँ लिखिए।

- उत्तरम्— (क) आसीत् = अस् (ख) नयति = नी
(ग) अवदत् = वद् (घ) करोमि = कृ

4. वाक्य-निर्माण कीजिए।

- उत्तरम्— (क) आसीत् = तस्य नाम हरीशः आसीत्।
(ख) स्म = तस्मिन् वने अनेके हिंसकाः पशवः वसन्ति स्म।

5. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) एकस्मिन् दिने हरीशः पशून् चारयति स्म।
(ख) हरीशः कृषकै सह उपहासं कर्तुम् अचिन्तयत्।
(ग) अहं तु केवलम् उपहासं करोमि।
(घ) द्वितीय दिने अपि हरीशः तथैव अकरोत्।
(ङ) हरीशः प्राणान् रक्षितुम् अधावत्।

पाठः

16

धेनोः महत्त्वम्

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (iii) धेनुः (ख) (iii) उधौ (ग) (i) इन्धनरूपेण

2. निम्नलिखित को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) सम्पूर्ण (iii) संसारे
(ख) प्रधानः (v) पशुः
(ग) पौष्टिक (ii) दुग्धम्
(घ) स्वस्थाः (i) जनाः
(ङ) महत्वपूर्णः (iv) स्थानाम्

3. क्रिया पदों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— (क) पालयन्ति = हिन्दूजनाः आदरेण श्रद्धया च धेनोः पालयन्ति।
(ख) पूजयन्ति = तेनो च माता इव पूजयन्ति।
(ग) पोषयन्ति = धेनुः अपि दुग्ध धृतादिकं दत्वा अस्माकं शरीरं बुद्धिं च पोषयति।

4. रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— (क) भारतदेशे तु अस्याः अति महत्वपूर्ण स्थानाम् अस्ति।
(ख) तु एनां माता इव पूजयन्ति।
(ग) धेनूनां वत्साः अस्माकं क्षेत्राणि कर्षन्ति।
(घ) अस्मभ्यं पौष्टिक दुग्धं ददाति।
(ङ) धेनवः मानवानां सदैव उपकारं कुर्वन्ति।

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) मानवजीवने धेनोः महत्त्वं वर्तते।
(ख) हिन्दू जनाः धेनुं माता इव पालयन्ति पूजयन्ति च।
(ग) धेनोः अस्मान् यथा माता स्वदुग्धेन शिशून् पालयति तथैव धेनु अपि दुग्ध धृतदिकं दत्वा अस्माकं शरीरं बुद्धिं च पोषयति।
(घ) धेनेनां वत्साः अस्माकं क्षेत्राणि कर्षन्ति।
(ङ) धेनवः मानवातां उपकारं कुर्वन्ति।

पाठः
17

शोभनः उपायः

अभ्यासः

1. सही उत्तर को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— (क) (ii) अव्ययम्
(ख) (i) लोटलकारस्य
(ग) (iii) अपादान कारकस्य

2. निम्नलिखित को मिलाइए।

- उत्तरम्— (क) कुशलः (iv) राजा
(ख) भद्रः (i) पुरुषः
(ग) अलसाः (v) जनाः
(घ) व्यथितः (iii) रघुसेनः

(ङ) वृद्धः

(ii) अमात्यः

3. हिन्दी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— (क) राजा रघुसेन प्रजा को बहुत स्नेह करता था।
(ख) सभी लोग आलसी थे।
(ग) रास्ते के बीच में एक शिलाखण्ड था।
(घ) एक व्यक्ति शिलाखण्ड को हटाता है।
(ङ) सभी प्रसन्न होते हैं।

4. दिए गए शब्दों के विलोम शब्द लिखिए।

- उत्तरम्— (क) अलसः = उद्योगप्रिया (ख) प्रसन्नः = अप्रसन्नः
(ग) पार्श्वम् = दूरम् (घ) अग्रे = अनन्तरम्

5. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— (क) नृपः रघुसेनः स्व प्रजां पुत्रवत् पालयति स्म।
(ख) नृपस्य राज्य बहवः अलसाः जना आसन् तेत् नृपः व्यथितः आसीत्।
(ग) मार्गमध्ये शिलाखण्डं दृष्ट्वा जनाः तस्य पार्श्वं निर्गच्छति।
(घ) एक भद्र जनः स्वयम् एव प्रत्यनेन तं शिलाखण्डं मार्गात् अपनयाति अग्रे च गच्छति नृपस्य रक्षकः एतत् सर्वं पश्यति नृपं च ज्ञापयति।